

T.N&A

Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans
3de Jaargang Nr. 1 Junie 1996

Griemelromans in het Nederlands
De achterkant van de Top Tien
De Vrouwenrepubliek der Letteren

Inhoudsopgawe

3de Jaargang, Nommer 1. Junie
1996

H. van Gorp

De recepsie van de Gothic Novel (griezelroman) in de Nederlandse literatuur (1790-1850)

René Wezel

Hoe nationaal is nationaal? De negentiende-eeuwse Nederlandse typebeskrywing in internasionaal verband

Pieta van Beek

Een Vrouwenrepubliek der Letteren? Anna Maria van Schurman (1607-1678) en haar netwerk van geleerde vrouwe

H.P. van Coller

Normdeurbreking as basis vir literatuurgeskiedskrywing: omtrent De onrustzaaier deur Willem van Maanen

Eep Francken

De achterkant van de Top Tien: Nederlandse probleme in de literatuur

W.F. Jonckheere

Een dilemma van percepties: De tweeling van Tessa de Loo

Klaas Schreuder

Normatief gedrag in moedertaal en vreemdetaal

Elektroniese weergawes
van T.N&A

Kontaknommers

Algemeen

Riglyne vir
outeurs

Opgedateer 7 Desember 2005 deur Angelique
de Villiers

Kopiereg © 1997 berus by die
redaksie

H. van Gorp | René Wezel | Pieta van Beek | H.P. van Coller | Eep Francken |
W.F. Jonckheere | Klaas Schreuder

De receptie van de Gothic Novel (griezelroman) in de Nederlandse literatuur (1790-1850)

- H. van Gorp -

Abstract

This article is part of an unfinished research project on the reception of the English Gothic Novel in France, Germany and the Netherlands at the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century. As far as the Netherlands are concerned, the success of this popular genre was rather small and the knowledge of it often secondhand.

One of the reasons for this may be that the genre was conceived as being beneath standards of civilization. Nevertheless, the influence of Anne Radcliffe and some German authors of "Geistergeschichten" should not be overlooked in critical discussions. The Gothic Novel also had an impact on the emergence of the Dutch historical novel in the second quarter of the nineteenth century.

1. Inleiding: de Gothic Novel in Noordwest-Europa

Het is algemeen bekend dat, met de groei van een nieuw lezerspubliek uit de lagere burgerij, aan het einde van de achttiende eeuw een aantal volkse prozagenres opkamen, die inspelen op een hang naar fantastiek en interesse voor het verre verleden. Vooral Germaanse landen, zoals Duitsland en Engeland, laten zich op dit terreingelden met een massale produktie van ridder-, rovers- en griezelromans die, hoe heterogeen qua corpus ook, voldoende gemeenschappelijke kenmerken vertonen om van een genre te spreken.

Dat de Engelse term *Gothic Novel* heden ten dage gewoonlijk als algemene genre-aanduiding gebruikt wordt (tegenover het Duitse *Schauerroman* en het Franse *roman noir*) heeft vooral met literair- historische factoren te maken. De Engelse Gothic Novel staat immers aan de wieg van deze laat-achttiende-eeuwse romantypes en is als corpus van teksten vrij nauwkeurig te omschrijven. De terminus post quem ligt voor iedereen vast: het genre start met *The Castle of Otranto* (1764) van Horace Walpole. Een aantal contemporaine metateksten en literaire feiten wijzen duidelijk in die richting. Denken we maar aan de expliciete uitspraken van Walpole zelf in de voorrede tot de tweede editie van *The Castle*, waar hij het ambitieus over

een nieuw genre heeft, en verder ook aan het voorwoord van Clara Reeve bij *The Old English Baron* (1778) dat uitdrukkelijk naar het "model" van Walpole verwijst. Tenslotte wordt hier en daar in de toenmalige tijdschriftenkritiek Walpole reeds als "vader" van een nieuw romangenre bestempeld. Toch is er in de jaren '70-80 nog geen sprake van een echt genrebewustzijn. We moeten daar- voor wachten tot omstreeks 1790 wanneer Anne Radcliffe op het toneel verschijnt, weldra gevolgd door Matthew Gregory Lewis. Ondertussen was in Duitsland een mengvorm van ridder-, rovers- en spookverhalen ontstaan die weldra ook Engeland zou overspoelen en samen met de "Radcliffades" (imitaties van Radcliffe) tot een modegenre en rage zou worden tussen 1795 en 1820. Dat deze genrebenadering geen eind- twintigste-eeuwse uitvinding is, moge blijken uit een kleurrijke recensie in de *Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek* van 1801. Ze luidt als volgt:

Reeds sedert eenen geruimen tijd trok er een geducht onweder boven de hoofden der Recensenten in *Duitschland* te samen, dat welhaast vreeslijk uitberstte. Men begon daar naamlijk Romans te vervaardigen, vol van de ijslijkste gebeurtenissen, meestal uit de duistere middenëeuwen gehaald, en die niets anders bevatteden, dan eene aanëenschakeling van schrikwekkende rooverijën, moordenarijën, gewelddadigheden, vrouwenschennis, enz. midsgaders eene reeks van wonderbaar schijnende voorvallen, die zich eindelijk natuurlijk oplosten. Daar er slegts eene levendige verbeeldingskracht en gezonde vingers verëischt werden, tot het daarstellen van zulk slag van Romans, waarin enkel Kasteelen, Grotten, onderaardsche Gewelven, Kloosters, Papen, Ridders, gewaande Geesten, Stormen en Onweders paradeerden, [...] werd de lezende wereld welhaast, met een groot aantal van zulke werken, overstroomd ... Uit *Duitschland* trok dit onweder naa *Engeland* en woedde aldaar niet minder geducht, in eigene werken van Madam *Radeliffe* [!] en anderen zoowel, als in vertalingen uit het Hoogduitsch. Hoe zeer de Recensenten, in beide gewesten, het zwaar geschut tegen dit onweder losten, het verdeelde zich niet; het scheen zelfs aan te groeiën en verspreidde zich, hoe langs zoo meer, ook over andere landen. [...] de donderbui [trok] over het kanaal naa *Frankrijk*. Midden onder het oorlogsgewoel en ondanks de antipathie der twee Natiën tegen elkander, wisten de tooverromanschrijvers, als in een schrikbewind verëenigd, beider Leespubliek te overmeesteren, en het regende vertalingen der Engelsche voordbrengselen van dien aart in het Fransch. Reeds hadden wij het van verre hooren donderen, maar van *Duitschland* trok het onweër nog niet tot ons over. Toen wij deszelfs woeden in *Engeland* vernamen, stelden wij ons ook nogal gerust, daar de Bataafsche handel met dat gewest, offschoon ter sluik, meer in andere waarden, dan juist in boeken, bloeide. Maar zoodra wij den overtocht daarvan naa *Frankrijk* bespeurden, veranderde onze gerustheid in vrees. Hier toch was het, dat onze nabijligging en broederlijke betrekkingen ons alles deden duchten, en de uitkomst toonde, dat onze vrees geenszins ongegrond was.

Deze uitvoerige historische schets van een opkomend genre wordt, globaal genomen, ondersteund door tal van uitspraken in de toenmalige kritische tijdschriften, zowel in Duitsland, Engeland en Frankrijk, als in het Nederlandse taalgebied. In de *Algemeene Konst- en Letterbode* (AKL) van 1796 (nr. 143) bijvoorbeeld, wordt uit het Duitse *Intelligenzblatt* van de

Allgemeine Literaturzeitung (mei 1796) de volgende passage letterlijk overgenomen:

Een byzonder slag van verdichtfels, de Romans, hebben in Engeland tegenwoordig bykans dezelfde toevallige rigting gekregen, als zy, kort geleden, in Duitschland hadden, en voor 't merendeel nog hebben. Oude Ridder- en Spookhistories, Tover- en Wonderholen, hebben, by een Volk, dat zyne *Richardsons*, *Fieldings*, *Sternes* en *Smollets* heeft, een onbegrypelyken aftrek gekregen, en -- 't geen iets zeldzaams is, de Hoogduitsche Letterkunde, welke juist in zulke misgeboortens zo ongemeen vrugtbaar is, by de leesgrage Engelanders, meer dan door de beste Klassieke Schryvers, opgang doen maken.

Even voordien, in nr. 127 van hetzelfde tijdschrift, werd al eens op dat fenomeen gewezen:

De Duitse Spook- en Ridder-Romans schynen thans byzonder in den smaak der Engelschen te vallen: althans zy worden gretig vertaald. [...] Ondertusschen bepaalt men zig niet eniglyk tot het overnemen van soortgelyke uitheemsche voortbrengezels van valsch vernuft: maar weet ook betere uittekippen.

Het is hier niet de vraag wie wie beïnvloed heeft of wat de precieze oorzaken zijn geweest van het ongewone succes van het genre. Ze zijn waarschijnlijk velerlei, zoals een Duitse "Götz von Berlichingen"-romantiek, een Engelse anti-paapse mentaliteit, sensationele verhalen van Franse emigranten over de Revolutie, een nieuwe esthetiek die oog kreeg voor het onregelmatige en sublieme dat gevoelens van angst, ontzetting én fascinatie opriep, een *gothic revival* in architectuur en landschapsbeschrijving, en, in het algemeen, een gevoelsreactie tegen een te eng rationeel Verlichtingsdenken. Hoe ook, het is een literair feit dat aan het einde van de achttiende eeuw in Engeland en Duitsland, en onmiddellijk daarna ook in Frankrijk, een op sensatie en schrikgevoelens gebaseerd prozagenre, ondanks felle kritiek, de markt veroverd heeft. Het is onze bedoeling na te gaan of de vrees van de Nederlandse recensent uit de *Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek* gegrond was en dit genre ook de Nederlandse boekenmarkt heeft overspoeld. Met andere woorden, hoe heeft de Nederlandse kritiek en het Nederlandse publiek dit nieuwe genre "gereciperd"?

2. De receptie van de Gothic Novel in Nederland 1790-1825

De problemen die bij zo'n poging tot receptiegeschiedenis rijzen zijn enorm. Behalve de erg moeilijke afbakening van het genre -- émetteurs én récepteurs -- is er het precaire statuut van de toenmalige (meta)teksten waarop we ons voor zo'n studie moeten baseren. De titels van een aantal werken zijn vaak eerder "aanlokkend uithangbord" (*Vaderl. Letteroefeningen*, 1814: 713) en modieuze verkoop-labels dan dat ze de inhoud dekken. De overname van tal van kritische uitspraken uit andere,

buitenlandse tijdschriften, vermindert waarschijnlijk de representativiteit ervan voor het eigen publiek. Hoe groot is de reikwijdte van de vele kritische opmerkingen: wie of wat vertegenwoordigen bepaalde critici of tijdschriften in het toenmalige literaire of culturele bestel? welke belangen zijn ermee gemoeid? En tenslotte, wat de (re)creatieve produktie zelf betreft: hoe ver kunnen en moeten we hier aan? Duidelijke vormen van intertekstualiteit liggen voor de hand, zoals vertalingen en parodieën. Maar waar ligt de grens tussen imitaties en bewerkingen (in diverse genres, ook op toneel) en anderzijds eigen creaties die grotendeels los van uitheemse invloed tot stand zijn gekomen. Het zal duidelijk zijn dat de onderhavige schets van de Nederlandse receptie van de Gothic Novel dan ook met de nodige omzichtigheid moet worden geïnterpreteerd. Wellicht is het nog het best om gewoon een aantal "gegevens", op een rijtje te zetten en de interpretatie ervan mede aan de lezer over te laten.

3. De Engelse Gothic Novel

Duidelijke sporen van invloed van de Engelse Gothic Novel op de Nederlandse literatuur zijn veeleer zeldzaam. Zoals reeds vermeld waren de culturele betrekkingen, in tegenstelling tot commerciële relaties, tussen Engeland en Nederland miniem. Alleen al uit het aantal titels in Buisman en andere catalogi blijkt dat de bekendheid met de Duitse en Franse romankunst veel groter was (voor de periode 1795-1830 in een orde van 3-2-1 respectievelijk voor Duitsland, Frankrijk en Engeland, ondanks de constante en stereotypische kritiek tegen Duitse barbaarsheden en Franse decadentie).

Een aantal van de hierboven vermelde vertegenwoordigers van het Gothic Novel genre in Engeland (Walpole, Reeve, Lewis) komen vrijwel nergens voor in de contemporaine kritiek, laat staan dat ze werden ver- taald of nagevolgd. Slechts in "overgenomen" stukken in de *AKL* uit Engelse periodieken (onder meer de *Monthly Review*, *The Analytical Review*, *The Critical Review*) en uit het Duitse *Intelligenzblatt* van de *Allgemeine Literaturzeitung*, wordt de Nederlandse lezer af en toe over hen geïnformeerd. Zo bijvoorbeeld, naar aanleiding van zijn overlijden, het vrij uitvoerige stuk over Walpole op 2 maart 1798 waarin terloops zijn *The Castle of Otranto* "het groot model van alle Geesten- en Spook- romans" wordt genoemd "welke sedert dien tyd [=1765] *Engeland* over- stroomd hebben". In datzelfde jaar (*AKL*, nr. 224 van 13 april 1798) passeren ook een aantal "Spookstukken" de revue, "van welken reeds ettelyken uit de Radcliffsche romans op het toneel gebragt zyn", onder meer het succesvolle *The Castle Spectre* (1797) van Lewis, zonder dat diens naam echter wordt genoemd. Ook wordt melding gemaakt van Walpoles *The Mysterious Mother* (1781), dat volgens de Nederlandse recensent, met enige "verzachting" van het "ysselyke" onderwerp en van de anti-religieuze uitdrukkingen, zou verdienen "op onzen inlandschen bodem verplant te worden".

Mindere goden in het genre krijgen, naar aanleiding van "vertalingen uit het Fransch naar het Engelsch" sporadisch een vermelding, zo onder meer

Charlotte Smith en Regina Maria Roche (auteur van *The Children of the Abbey*), die echter voor een Franse schrijfster wordt gehouden! Verder worden Engelse titels vernederlandst, zonder vermelding van de auteurs (bijvoorbeeld *Het Geheimvol Kasteel* (van Singer) en *De Abdij van Grasville* (van Moore), wat te denken geeft over de bekendheid met het oorspronkelijke werk. Uitzondering op deze gang van zaken is vooral de naam, maar deels ook het werk van Anne Radcliffe.

4. Radcliffe en de "Radcliffades"

Anne Radcliffe -- die in de *AKL* van 1799 (nr. 302) "de Schrik-Roman Dichteres" wordt genoemd, had in Engeland succes gekend met *A Sicilian Romance* (1790), *The Romance of the Forest* (1791), en vooral *The Mysteries of Udolpho* (1794) en *The Italian* (1797). Franse en Duitse vertalingen, imitaties en apocriefe toewijzingen overstroomden de markt. In Nederland ging het er, zeker aanvankelijk, heel wat gematigder aan toe, maar toch. In 1793 verschijnt reeds een vertaling van *A Sicilian Romance* in deel 4 van de reeks *Magazijn van geschiedenissen, romans en verhalen* onder de titel *De Bouwval, of de geschiedenis van de Marquisin van Mazzini*. Het is waarschijnlijk een "intermediaire" vertaling via het Frans, (cf. "Souterrains" in de Franse vertaling) al kan ook een Duitse vertaling als bemiddelaar gefungeerd hebben. Wat er ook van zij, de naam van de auteur wordt niet vermeld, evenmin als die van de vertaler/vertaalster, en de Nederlandse "magazijn-lezer" moet het ook doen zonder enig voorwoord. In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1795 (I: 355) wordt het verhaal veeleer negatief bestempeld: "van top tot teen geheel Roman, en krielt van de onnatuurlykste en tegen alle mogelyke waarschylykheid aanlopende Gebeurtenissen". In 1796 (I: 44) wordt er opnieuw naar verwezen naar aanleiding van een pas verschenen toneelbewerking van de roman, *De Marquize van Mazzini, Tooneelspel, in vyf Bedryven*. Ook hier blijven de naam van Radcliffe en die van de bewerker achterwege. De recensent geeft wel volgende toelichting:

De Schryver heeft hetzelfde doel als gemelde roman, naamlyk aan te toonen de schriklyke gevolgen der Ondeugd, en de zalige belooningen der Deugd, die, te midden der wreedste beproeving, en het uitstaan der onmenschelykste geweldenaryen, standvastig blyft. In dit Stuk is het gezegde verhaal vry wel gevolgd; doch hetzelfde heeft dit boven het andere vooruit, dat, schoon er al het romanesque niet geheel kon worden uitgelaaten, het fabelachtige, en tastbaar verdichte, zorgvuldig vermyd is. Het verdient de leezing zeer wél.

Al met al niet zo lovend voor Radcliffe. Ondertussen had de *AKL* gewoontegetrouw uit de *Analytical Review* en *The Monthly Review* de aankondiging van Radcliffes *The Mysteries of Udolpho* reeds op 19 september 1794, respectievelijk op 2 januari 1795 overgenomen. De auteur blijft in de Nederlandse versies "Radcliffe" heten, maar zij wordt nu, in navolging

van de Engelse recensenten, lovend beschreven als een Dame aan wie een "onderscheidenden rang" moet gegeven worden "onder de fraaie schryvers". In beide annonces wordt tevens naar haar vorig werk, *The Romance of the Forest* ("de Romance van het Bosch") verwezen. In 1797 wordt de auteur opnieuw vermeld bij een voorstelling van recent verschenen Franse romans, waaronder *La Foret ou l'Abbaye de St. Clair* "zynde waarschylyk ene vertaling uit het Engelsch van Ms. Radcliffe" (nr. 167: 77).

Met het verschijnen van *The Italian* (1797) lijkt de mode van de Radcliffiaanse Gothic Novel ook in Nederland, althans in de kritiek, te zijn doorgebroken. Via het Duitse *Intelligenzblatt* van 24 februari 1798 verneemt de lezer van de *AKL* (nr. 224, 13 april 1798) dat de rage van "dat schrikbarend slag *a la Radleiff*" [sic] in Duitsland en Engeland zelf al heeft geleid tot recepten "voor een goed schrik- en gruwmixtuur in 2 Delen" en parodieën "over de nieuwe Roman-fabriek". Colmans bekende hekeldichtje wordt goedkeurend beaamd:

A Novel now is nothing more
Than an Old Castle and a creaking door --
A distant hovel --
Clanking of chains -- a Gallery -- a light
Old armour, and a phantom all in white
And there's a Novel --

Het fungeert als inleiding op de voorstelling en bespreking van een aantal spookromans die toen voor de Engelse "Lees-Bibliotheken" als "gangbare fabriek-waren" vervaardigd werden. Radcliffes *The Italian* steekt daar echter volgens de "Engelsche beoordelaars" bovenuit. Het wordt als volgt ingeleid:

De inbeeldingvolle Mrs. *Radcliff* zelve opent, billykerwyze, de met zwart floers omhangen Lykstatie in de schrikbarende soort, met haar nieuw vervaarlyk product: *The Italiaan or the Confessional of the black Penitents*. [...] Getrouw aan haar groot model, *The Castle of Otranto*, verplaatst zy het Toneel naar Napels en in Onder-Italien.

Na te hebben gewezen op de "vervaarlyke bedryven", "ysselyke Tonelen" en de overdreven geschilderde "gruwelen der Roomsche inquisitie" wordt via een verwijzing naar uittreksels in de *Bibliothèque Britanique* de doorzichtigheid en monotonie van het genre aan de kaak gesteld. Desondanks -- of moeten we zeggen precies daarom -- kent het een enorm succes. Getuige het wedervaren van de "nog vervaarlyker Roman" *The Monk* van M.G. Lewis, die in datzelfde jaar "meermalen herdrukt wierd, en, zo wel in ene Fransche als Hoogduitsche vertaling, een byna ongelovelyken opgang maakte". Uit de verdere commentaar (met verkeerd gespelde namen en fout geïnterpreteerde bronverwijzing- en) blijkt echter duidelijk dat de Nederlandse recensent de roman zelf niet heeft gelezen. Een Nederlandse vertaling is trouwens, ondanks de "ongelovelyken opgang" niet op de markt gebracht. Dit gold, voorlopig althans, ook voor Radcliffes *The Mysteries of Udolpho* en *The Italian*. We moeten daarvoor wachten tot de jaren twintig.

Toch werd haar naam ondertussen vaak uitgespeeld als publiekstrekker.

Het fenomeen van "Radcliffades", pseudo-vertalingen en apocriefe toewijzingen is in de periode 1800-1820 ook in Nederland opvallend aanwezig. Om slechts een van de meest bekende voorbeelden te geven: in 1817 verschijnt bij de Wed. H. van Kesteren en Zoon te Amsterdam een roman getiteld *De Albigenzen of De Kluizenaar in het Bosch van Caillavel ... gevolgd naar eene Fransche vertaling van het Engelsche handschrift van Anna Radcliffe*. In werkelijkheid is het een verhaal van E.L. de Lamothe Houdancourt. In de voorrede van de vertaler, J. de Q... (= de Quack) wordt de bekendheid van Radcliffe bij het Nederlandse publiek uitgespeeld:

[...] dit werkje van, de reeds zoo zeer bij ons bekende, *Anna Radcliffe*, [zal] veellicht geen ongunstig onthaal, in ons vaderland, ten deel vallen; onderscheidene werken van deze schrijfster zijn reeds in de Nederlandsche taal overgebracht [!] en door de Nederlanders met graagte gelezen; waartoe zou het dan dienstig zijn, hier iets van haar vindingrijk vernuft of goeden roman-stijl te zeggen?

Ondanks het feit dat er tot dan slechts één roman van Radcliffe, en dan nog zonder vermelding van haar naam, vertaald was, blijkt zij toch bekend te zijn bij een deel van het Nederlandse publiek.

Ook voor de recensent van het *Amsterdamsch Letterkundig Maandschrift* (April 1818) lijkt er geen vuiltje aan de lucht. Anna Radcliffe, zo schrijft zij, zal de lezers en liefhebbers van dit soort romans

[...] ongemeen wel voldoen. Zij heeft er den slag van weg, om het geheimzinnige met het vreesselijke, -- het aandoenlijke met het ontzettende, wonder wel te doen zamensmelten. Echter, dit vonden wij; maakt zij hare ontmoetingen al te gezocht; het toeval speelt eene al te voorname rol in den loop van dezen roman. De Schrijfster laat, naar believeen, hare personen bij elkaar komen, waar zij ze noodig heeft. Dit moet zoo niet zijn; want dan verliest men dat natuurlijke, het welk, ook zelfs in Ridder-romans en Geestengeschiedenissen, den afloop der gebeurtenissen tot eene belangwekkende ontwikkeling moet brengen.

Wanneer in 1820 bij Johannes Noman te Z. Boemel *De Verschijningen op het Kasteel der Alpen gelegen in de Pyreneën* van de drukpersen rolt, met als toemaat: "gevolgd naar het Engelsch van Anne Radcliffe", lijkt de recensent van het *Letterkundig Magazijn* toch lont te ruiken, zonder precies te weten wat er aan de hand is. Hij begint zijn recensie als volgt:

Meer geneigd, om, wanneer ons Uitgevers, Schrijvers of Vertalers, Werken ter Recensie toezenden, te prijzen dan te laken, indien wij er slechts iets lofwaardigs in aantreffen, zijn wij waarlijk met dit Boek verlegen. Zekerlijk zijn Uitgever of Vertaler door den naam van *Anne Radcliffe*, van wie beminnaars der soort lektuur, welke zij oplevert, wel eens betere voortbrengselen harer verbeelding en pen ontvingen, misleid geworden; zij hadden echter, bij een weinig meer smaak, en oplettendheid, dan zij te werk gesteld hebben, ligtelijk kunnen en moeten zien, welke eene vod zij hier voor zich hadden.

In 1821 hebben wij dan eindelijk met een echte, zij het weer intermediaire vertaling (via het Frans) te doen, namelijk *De Italiaan, of de Biechtvader der Zwarte Boetelingen* (Amsterdam, bij J.C. van Kesteren, in twee delen). Globaal gezien is het een volledige vertaling, hoewel toch heel wat scènes, vooral "romantische" landschapsbeschrijvingen -- het waarmede van Anne Radcliffe -- zijn ingekort. Anderzijds wordt hier en daar ten gerieve van de lezer wat verduidelijkt en zijn enkele zedelessen toegevoegd (zie Van Gorp, 1993: 150-52). De recensent van het eerste deel in het *Letterkundig Magazijn* (1821, I: 672) verwoordt de lezersverwachting bij dit soort verhalen door "het tweede, waarin alles zeker zal ontwikkeld [verklaard] worden, met verlangen te gemoet [te] zien". Ook het tweede deel wordt vrij gunstig besproken, hoewel, zo lezen wij, "Veel zedelijke strekking heeft deze roman niet, doch hij bevat ook niets zedebedervends ..." (1822, I: 141- 2). Ook de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* is matig positief, in vergelijking met de vroegere reacties op dit soort schrik- romans.

Deze *Italiaan* ... zal alzo ook wel met gespannene verwachting en groot genoeg gelezen worden. Zelden lazen wij iets soortgelijks, dat ons evenzeer met ijzing vervulde, en tot bijna de laatste bladzijde toe in onzekerheid hield. Radcliffe heeft daarenboven een treffende schrijf- wijze.

De vrij uitvoerige bespreking in *De Recensent* (1822, I: 90-2) gaat in dezelfde richting, maar prijst vooral de verderfelijke voorstelling van de Roomse Inquisitie en de zedelijke les aan het einde, die echter door vertaler Jan de Quack extra in de verf was gezet! Het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, daarentegen, is er minder over te spreken. Begrijpelijk, daar de roman besproken wordt tezamen met *De Verschijningen op het Kasteel der Alpen* (verkeerdelijk toegeschreven aan Radcliffe), waarover hij vernietigend uithaalt: "Waarlijk, in langen tijd is ons uit de romannenfabriek geen ellendiger produkt in handen gekomen". Deze negatieve houding zet zich, zij het gematigder, door met betrekking tot *De Italiaan*, die toch veel hoger moet worden aangeslagen.

Twee jaar later, in 1823, verschijnt eindelijk ook Radcliffes meester- werk in vertaling bij dezelfde uitgever: *De Geheimen van Udolpho. Naar het Engelsch. Van Anna Radcliffe* (1823). Het wordt, met de nodige terughoudendheid voor de "duivelsche" karakters, het onwaarschijnlijke van sommige passages en het ontbreken van een zedelijke strekking, in het *Letterkundig Magazijn* (1824, I: 682-86) en *De Recensent* (1825, I: 207-10) voorgesteld, zonder duidelijke afwijzing of lof. De Nederlandse kritiek lijkt zich al bij al omstreeks 1820 aan het genre te hebben aangepast.

5. Toneelbewerkingen en bekorte versies

Naast imitaties en echte of pseudo- vertalingen wordt in de betrokken periode (1800-25) ook heel wat bewerkt voor het toneel. Deze toneelversies lijken het bijzonder goed te doen in de volkstheaters. Dit heeft te maken met het enorme succes, in de Franse tijd, van het melodrama à la Pixérécourt of Kotzebue. Het repertoire bestond meestal uit toneeladaptaties van Duitse sensatieromans (zie hierna) en vertalingen van Franse bewerkingen van

veelgelezen Engelse *gothic novels* (de loonkosten waren er lager dan in Engeland!). Het genre wordt erg populair eind achttiende begin negentiende eeuw, tot woede van de critici. Worp (II: 351) spreekt van een opkomend genre

[...] dat een quasi-historischen achtergrond heeft, waarin de personen aan geweldige hartstochten uiting geven en aan de allerverschrikkelijkste rampen ontkomen. Kerkerholen, rotsen en graftomben zijn bij voorkeur de plaats der handeling; ridders en edelvrouwen, kluzenaars en trouwe dienaren, maar vooral de meest doortrapte schurken zijn de handelende personen.

Robert of de Struikrovers (1796), een vertaling door Witsen Geysbeek van een Franse bewerking door la Martelière van Schillers *Die Räuber* maakt "grooten opgang", evenals *Candor, of de Grafkelder in het bosch*, een bewerking van een Franse roman van Ducray-Duminil, en toneeladaptaties van Vulpius' *Rinaldo Rinaldini* en *Glorioso*. Een deel van het Nederlandse publiek wordt aldus via de scène met het genre geconfronteerd, onder meer ook met Radcliffes *Mysteries of Udolpho*. In het *Amstels Schouwtooneel* (23 januari 1809, II: 26-7) wordt door de klassiek gerichte toneelrecensent A.L. Barbaz nogal neerbuigend een toneelbewerking ervan, onder de titel *Montoni of het Kasteel van Udolpho*, besproken. Het begin van de recensie is interessant voor de receptie van de Gothic Novel bij de aanvang van de 19de eeuw:

De smaak in romans van riddergeschiedenissen uit de middeneeuwen is, in onze dagen, langen tyd zo sterk geweest; men heeft zo veel welgevallen in spookkastelen, verdrukte, opgesloten, of vermoorde vrouwen gevonden; men heeft zich op de Gothische onbeschaafdheid zo sterk verzot betoond; dat een aantal Hoogduitsche en Fransche prozaschrijvers gemeend heeft, het publiek geen grooter dienst te kunnen bewyzen, dan met diergelyke geschiedenissen ook op het tooneel te brengen, en dus gezegde romans, als het ware, voor de oogen te verwezenlyken, denkelyk om dezelve, daardoor, méér indruk te doen verkrygen. Tot die soort behoort ook de *Montoni*, voorlang uit het Fransch overgezet, dikwerf op ons tooneel vertoond, en thans weder opgevoerd, voor een publiek dat talryker was dan by de beste stukken van Corneille, Racine, Voltaire, Moliere, of Destouches, iets hetwelk tot bewys moet verstreken dat de smaak voor het wonderbare, in onze verlichte eeuw, noch niet ten enemaale uit de waereld is verdwenen.

Interessant is nu dat in die toneelbewerking personages uit zowel *The Mysteries of Udolpho* als uit Radcliffes *The Italian* de dienst uitmaken, wat de genreverwachting nogmaals beklemtoont. Overigens blijken sinds 1800 op zijn minst twee versies van Radcliffes *The Mysteries* in omloop. Zij worden beide in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1801 kort voorgesteld. Het betreft het bovengenoemde *Montoni, of het Kasteel van Udolpho, naar het Fransche van A. Duval, door A. Bruggemans* (te Amsterdam, by J.W. Smit. In 8vo. 162 blz.) en *Het Testament, of de geheimen van Udolpho; Tooneelspel* (bij dezelfde uitgever, maar gereduceerd tot 84 bladzijden). De recensent van dienst meldt kort: "Beide deeze Stukken zyn getrokken uit den Roman van Anne Radclif, getyteld: *les mysteres d'Udolpho*". Let op de duidelijke Franse mediatie van zowel

roman als toneelstuk! De denigrerende evaluatie blijkt uit de schampere opmerking dat de bewerkers het Aristotelische "vrees en medelijden" hebben vervangen door "schrik", "en in dat oogmerk zyn zy wezenlyk zeer goed geslaagd, nadien verscheidene Tooneelen niet dan yzing en schrik voortbrengen".

Dat twee of meer versies worden "getrokken" van een roman is trouwens niet zo uitzonderlijk. Naar aanleiding van verschillende toneelbewerkingen van een Duitse roman *Die Lazaronen* (?) wordt in de *Vaderlandsche Bibliotheek* (1809, I: 143, resp. 377-9) op dit fenomeen wat dieper ingegaan. De recensent heeft uitvoerig twee versies ervan met elkaar vergeleken en besluit dat "beide ... oorspronkelijke Geestvruchten van twee bijzondere schrijvers [zijn]". En hij voegt eraan toe: "een derde kan dit geval weder lezen, vormen er ook een Tooneelspel uit, en dit is (onzes bedunkens) aan ieder geoorloofd", vermits er op dit vlak geen "uitsluitend recht" bestaat.

Bewerken, exciperen en bloemlezen is trouwens in de mode in die tijd. In Engeland, Duitsland en Frankrijk verschijnen magazines en periodieken met bekorte versies van *gothic novels* en *Schauerromane* (zie Van Gorp, 1993: 139 en 147). In Nederland komen dergelijke "chapbook"-versies of penningmagazijnen (voor wie niet in staat is of geen tijd heeft om hele boeken te lezen) niet van de grond voor 1830. Wel is in 1815 een bundel *Kleine Romans en Gothische Vertellingen. Uit het Engelsch* verschenen, die op een gelijkaardige interesse wijst. Het attribuut "gothisch" in de titel is hier wel opvallend. De inhoud van de vijf opgenomen verhalen geven trouwens goed de sfeer weer van de zogenaamde "historical gothic", met nadruk op motieven van usurpatie en broedermoord. Hoe ook, deze uitgave en tal van produkties bewijzen dat Radcliffe niet de enige auteur was die bij ons vertaald, "bewerkt" of geïmiteerd werd. Meer nog dan in de Engelse Gothic wordt trouwens uitvoerig inspiratie gezocht bij Franse (onder meer Ducray-Duminil) en Duitse auteurs zoals Kotzebue en Zschokke.

6. De Duitse Schauerroman

Het voorgaande kan de schijn wekken dat de receptie van de griezelroman in Nederland geconcentreerd ligt rond het oeuvre van Anne Radcliffe. Niets is minder waar. Wat de Engelse Gothic Novel betreft was zij ongetwijfeld degene die het meeste invloed, ook bij ons, heeft uitgeoefend, maar als wij de boekenproduktie en het recensiewezen in hun geheel overschouwen in de periode 1795-1820, dan valt toch de veel sterkere aanwezigheid van Duitse namen en titels op. Namen als Veit Weber, Schiller (*Der Geisterseher*, *Die Räuber*), Kotzebue, Spiess, Vulpius, Naubert, Zschokke, Lafontaine en Heinrich Müller duiken om de andere bladzijde in de kritische tijdschriften op. De waardering is wisselvallig, maar veelschrijvers als Kotzebue en Spiess krijgen nogal eens de volle lading. Wat hierbij opvalt is dat, in tegenstelling tot de meer romantische opmerkingen over Radcliffes romans, hier de barbaarse zeden en het bijgeloof in de besproken "Ritter-, Räuber- und Schauerromane" en de commercialisering van de produktie gehekel worden.

Veit Webers *Verhaalen uit de Middel-Eeuw en Riddertyden* (1793) en *Overleveringen der voorige Eeuwen. Uit het Hoogduitsch. Uitgegeeven door Mr. R. Feith* (1793), "twee Vertaalingen van één Werk, het welk met veel deelneeming en gevoel in Duitschland geleezen is, en ook in ons Vaderland geleezen zal worden", staan aan de oorsprong van de receptie van de Duitse "Schauerroman" in Nederland. Het werk van Weber (*Wächter*) wordt als "geheel nieuw in zyn soort" bestempeld en wekt bij de recensent uit de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1793, I: 657) terzelfdertijd afschuw en gefascineerde bewondering op. Dat Rhijnvis Feith, met zijn gekende voorliefde voor ruïnes, in zijn voorbericht bij de *Overleveringen* de lof steekt van Weber zal aan het succes ervan wel hebben bijgedragen. Imagologisch interessant is de noot bij het begin van het tweede deel ervan (op de kaft is de naam Feith hier niet meer vermeld), waar de vertaler (Feith?) schrijft:

Ik moet maar eerst met klaagen beginnen; want gevoelige Leezeressen zullen, vreeze ik, even gelyk by het eerste Deel, tegen my uitvaaren, dat in dit Werk zo veele schrikkelyke tooneelen, versleten Monnikenfratsen, dreigende Ridderbeelden, en grijnzende Doodshoofden gemaald worden.

Als verdediger roept hij Wieland ter hulp die het Duitse volk in de middeleeuwen "charaktermatig" beschreven heeft naar "de manier van den Helschen Breugel" (p. 2). Dit beeld van de Duitse barbaarse middeleeuwen vol bijgeloof zal de latere (verlichte) kritiek in Nederland op de Duitse Schauerroman-productie blijven overschaduwen. C.H. Spiess' *Das Petermännchen* (1791) en Nauberts *Hermann von Unna* (1788), beide vrij vroeg in het Nederlands vertaald (1795, respectievelijk 1804), hebben dit nog kracht bijgezet.

7. Spoken en bijgeloof

De actualiteit van het onderwerp (duivelsbezwingingen en spokerijen), ook in Nederland, blijkt onder meer uit het "Vraagstuk" dat de Maatschappij "Tot Nut van het Algemeen" ter beantwoording (voor 1799) als volgt stelde:

Naardien de *Vooroordeelen* omtrend de *Waarzeggerijen*, als mede omtrend de *Duivelsbezweeringen*, *toveryen* en *Spookeryen*, by het grootste deel der menschen, *nog niet overwonnen*, en evenwel voor *Godsdienst*, *Zeden* en *Maatschapyk Geluk* allernadeeligst zyn; *vraagt de Maatschappy*: een *bondig*, zoo veel mooglyk, *kort*, en voor de *gemeene vatbaarheid*, en, *ter overtuiging van ongeoeffenden*, geschikt *Betoog*, waarin het *ongegronde*, het *onzedelyke*, en het *schaadlyke* van *deeze* en andere hier mede verbondene *Vooroordeelen* worden *aangetoond*, en de *Twyfelingen* tevens opgelost, die, tot staaving van dezelve, uit de Heilige Schrift, gewoonlyk worden bygebragt.

Deze prijsvraag werd, bij wijze van informatie, vooraan afgedrukt in de gretig besproken *Spookeryen. Korte Vertellingen uit het Ryk der Waarheid* door S.C. Wagener (Amsterdam, 6 delen: 1798-1803). In het "Bericht" bij het eerste deel (1798) wordt gewezen op de blijvende "hang tot het

wonderbaare en het bovennatuurlyke", hoe ongerijmd ook aan het einde van de verlichte eeuw. "Misschien", zo voegt de auteur eraantoe, "dat 'er veel toe doe het leezen van zekere soort van greetig gezochte romans"! Hijzelf wil erop reageren en krijgt daarvoor van de recensenten van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1799, I: 49; 1800, I: 481) en van de *Vaderlandsche Bibliotheek* (1799, I: 237-8) de volle steun. Het succes van de prijsvraag is echter relatief, want, ondanks de tientallen "gewaande" geestesverschijningen in talloze romans en verhalenbundels, blijven de critici fulmineren tegen spookgeschiedenissen allerhande. Eigenlijk niet zo verwonderlijk, omdat er een dubbelzinnigheid bestaat in de rationalisering achteraf (cf. Radcliffe): de lezer wordt een hele tijd gretig gevoed met onwaarschijnlijkheden en bijgeloof, wat uiteindelijk de spankracht van het verhaal uitmaakt. De oplossing aan het eind verandert daar niet zoveel aan. Men ziet zelfs een omgekeerd effect optreden rond 1815-20. Tekenend is hiervoor de publikatie van en reactie op Jung Stillings *Theorie der Geestenkunde. Uit het Hoogduitsch vertaald* (Leeuwarden, 1814). De Nederlandse kritiek is bitter gestemd: wij hebben zulke strijd geleverd tegen alle vormen van bijgeloof, en "daar komt nu Jung, en rukt de poorten van de geesten- wereld weder open". De recensent van het *Letterkundig Magazijn* schaart zich dan ook achter het Bazelse ministerie, dat Stillings studie had verworpen:

Voor dat zijn werk uitkwam, werd er nauwelijks een duizendste gedeelte zoo veel van geestverschijningen gesproken, als sedert dien tijd. En wanneer hij hetzelfde hoofdzakelijk tot dat einde geschreven heeft, opdat men aan de verschijningen uit de geesten-wereld niet meer waarde en gewigt hechte, dan haar toekomst, zoo konde het, ten minste met betrekking tot ons gewest, *zeer wel ongeschreven gebleven zijn* (1816: 199).

8. Nawerking in het tweede kwart van de 19de eeuw: gothic novel en historische roman

De mode van de (vooral Duitse) ridder- en roverroman mag dan al door vele critici als voorbij worden beschouwd (cf. *Letterkundig Magazijn*, 1821: 429: "[...] Ridder-geschiedenissen, welke anders reeds uit de mode der Romannenwereld verbannen zijn" en 1822: 541: "[...] in deze dagen, waarin die soort van Romans (= Roover-romans) minder in de mode is"), met betrekking tot de schrik-romans en schrik-stukken ligt de zaak zeker niet zo duidelijk, gemeten aan het aantal produkties dat in de jaren twintig nog in Nederland verschijnt, opgevoerd wordt.

Het Kritisch Lampje, dat zoals de *Tooneelkijker* de gang van zaken parodiërend volgt, is bijvoorbeeld schamper over het blijvende succes van Kotzebue en Zschokke op het toneel (1822-3: 136-9). Sensationele schrik- en gruwelstukken als *Abellino, of de grote Bandiet* en *De Kruis-vaarders* (waarin een non wordt ingemetseld!) blijven volle zalen trekken. Ze zetten de succestraditie van Vulpius' *Rinaldo Rinaldini* en *Glorioso de Grote Duivel* onverminderd voort. En nog voor een hele tijd. Lezen we niet in

Woutertje Pieters van Multatuli dat de jeugdige held van het verhaal zijn Nieuw Testament heeft verkocht voor 14 stuivers om uit de leesbibliotheek de avonturenroman *Glorioso* te ontlennen. Het grote publiek blijft aan het melodrama vasthouden, ondanks de niet aflatende kritiek. Hierbij maakt de aversie tegen Duitse Schicksaldrama's geleidelijk plaats voor een nog sterkere afkeer van onzedelijke Franse produkten uit de "verderfelijke" school van Jules Janin en Victor Hugo (vooral met *La Esmeralda* en *Han d'Islande*, beide bewerkt door Adriaan van der Hoop, terwijl ook Zetternam in het laatste werk zijn inspiratie vond voor *Rowna*, 1845). In het *Leeskabinet* (1835, 2: 201; zie Gallas, p. 260) wordt de nieuwlichterij op het Franse theater in helse kleuren geschilderd:

Ziet men dat alles van nabij en in schreeuwend licht, dan begrijpt men, hoe de Fransche dichters hunne verfkist uit de hel nemen, zwart op zwart, gruwel op gruwel stapelen, moord-, schandaal-, en echtbreukhistoriën uitbroeyen, en een waren heksendrank brouwen, waarbij men niet weet, waarover men zich meer ergeren zal, over de bekrompenheid, botheid en stumperachtigheid van het publiek, dat zulk een afgrijselijk brouwsel, onverschillig of gulzig opslobbert, alsof het heel wat lekkers was, of over de schaamteloosheid der auteurs, die, tegen hunne betere overtuiging aan, moordlust, bloedschande, familie-ellende, kortom alle lieve bestanddelen der zoogenaamde galvanische litteratuur bij voortduring opdisschen ...

Naar aanleiding van een opvoering van Mallefilles *Les Enfants de Lara* fulmineert ook de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* in 1836:

Ziedaar een fraaije Letterkunde en een heerlijk voortbrengsel der hedendaagsche School! Brandstichting, bloedschande, overspel, heiligschennis, oudermoord, kindermoord, broedermoord, doodslagen en ongebondenheid. [...] Ziedaar wat ons vertoond wordt in het zesde jaar der glorieuze Omwenteling ... !

Het lijkt wel een verlate samenvatting van een gothic novel.

In de verhaalkunst blijven eveneens herdrukken van vertalingen en imitaties van vroegere romans het doen, getuige de lijst van G. Kuiper over "Buitenlandse literatuur in de tijdschriften tussen 1830 en 1840". Ook de eigen produktie van soortgelijke verhalen neemt niet af. Wel integendeel. In een doctoraalscriptie aan de Universiteit van Amsterdam (1982) hebben Marlies Schuurman en Ans Wiechman geconstateerd dat er zelfs een piek van Gothic Novels te noteren valt omstreeks 1845, dus een hele tijd na de hoogconjunctuur van het genre in Engeland en Duitsland, hoewel ook daar de "Nachwuchs" erg groot is. In 1853 nog geeft J. de Vries, onder pseudoniem Octavius Kwarto in zijn *Schetsen en Fragmenten voor en achter de toonbank* een kleurrijk beeld van de preferenties bij het cliënteel van een populaire leesbibliotheek; en Radcliffe (of althans haar werk) ontbreekt niet op het appèl, zoals blijkt uit een gesprek tussen een boekverkoper en een cliënte:

"Hebt u ook de Geheimenissen van Udolpho, of wel de Italiaan, of de Biechtstoel der zwarte Boetelingen van Radcliffe, of eenige andere ijselijke

geschiedenis; maar ze moet wel ijsselijk, razend, erg akelig zijn" vroeg eens een lieve meid, die luchtig den winkel kwam binnenstappen, aan Octavius. "Zijt ge dan zoo groot liefhebster om ijsselijke geschiedenissen te lezen?" vroeg de houder der bibliotheek.

"Jongen ja, Mijnheer, maar het moet zeer afgrijselijk zijn."

"Dan zal ik u de Twee Lijken geven van Frederic Soulié."

"Komt daar veel in van moorden en branden?"

"O ja, het boek is er vol van; van het opgraven van lijken, ophangen en radbraken, zoo ijsselijk als maar ooit in de verbeelding van een' mensch is kunnen opkomen."

"En komt er ook van spoken in?"

"Neen van spoken niet, voor zooveel ik mij herinner; maar des te meer van levende monsters."

"Geeft u me dat boek dan maar, Mijnheer."

"Ja, maar ge moet het spoedig uitlezen, juffrouw, want het wordt druk gevraagd; indien ik vele van dergelijke soort van boeken had, dan werd ik spoedig rijk."

"Waarom maken ze dan niet meer van die mooie boeken?"

"Ja, de schrijvers moesten zich meer daar op toelagen, dat zou ons geld in den zak brengen en hun geene windeieren leggen."

Het meisje verdween met het werk van Soulié.

Geciteerd naar P. van Zonneveld, 1990: 67.

Met de opkomst en het succes van de historische roman van Walter Scott in de jaren twintig moet men toch constateren dat er zich, op een hoger niveau dan dat van de pure sensatieroman, een genrevermenging begon voor te doen tussen Gothic Novel en historische roman, die zou leiden tot creaties als *De Pleegzoon* (1833) van J. van Lennep, *La Esmeralda* en *De Renegaat* (1838) van Adriaan van der Hoop Jr., en *De Boekanieer* (1840) van Hendrik Arnold Meijer. De "gothic villain" krijgt hier zijn navolger in de byroniaanse held die qua uiterlijk (doodsbleke kleur, indringende ogen, aristocratisch slanke gestalte) en karaktertrekken (trots, passioneel, op wraak belust en melancholisch) "ontzettend erg" op hem lijkt. Nederland gaat pas dan zijn eigen verleden ontdekken, gestimuleerd door de *Verhandeling over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding* (1827) van David Jacob van Lennep. Het jaar tevoren had de *Vaderlandsche Letteroefeningen* de verzuchting geslaakt niet slaafs de Scotse mode te volgen, met haar "ijsselijke natuurtooneelen ons geheel vreemd" en haar "Schotse, ons geheel vreemde zeden, uit den ouderen tijd" (1826, I: 687). Als legitimatie van eigen grootheid waren de Middeleeuwen echter voor Holland minder geschikt (wel voor Vlaanderen; cf. Conscience), zodat de Gidsers (Potgieter, Bakhuizen), mede uit angst voor teveel "katholicisme" als verhaalstof, aanmaanden te kiezen voor de eigen, gouden 17de eeuw. De zeden waren echter toen reeds zodanig geëvolueerd, dat van gruwelijke verhalen zoals die uit de Duitse Schauerromantiek geen sprake meer is.

9. Besluit: Nederland en de Gothic novel traditie

Wellicht is dit mede een factor geweest die kan verklaren waarom de Gothic Novel, net zoals de latere romantiek, slechts in verwaterde vorm in de Nederlandse literatuur is terug te vinden. Een uitspraak van Jacob Geel, naar aanleiding van een bespreking van een wijsgerig werk in de *Journal de la Haye* van 1837 (nr. 280 van 26 november) geeft treffend de positie dienaangaande weer van Nederland temidden van de grotere buurlanden. Hij schrijft daar het volgende:

On aurait tort de nier, que les trois grandes nations, dont ce pays est cerné et pressé, l'affluence de leurs productions littéraires en tout genre, notre besoin général de lecture, nos innombrables traductions, enfin, tant bonnes que méchantes, ne paralysent complètement le développement d'une littérature hollandaise originelle.

Wat ons daarom te doen staat is van die nood een deugd te maken. Nederland, zo vervolgt hij,

[...] ne peut jamais se mettre à la tête d'un mouvement littéraire; mais il peut le mesurer, le suivre des yeux, profiter selon les besoins, avec le bon sens, ce *household common sense*, qu'aucune des trois grandes nations ne lui a jamais contesté. (cf. W. van den Berg, 1984: 61).

In zijn *Verhandeling* wijst Willem de Clercq op hetzelfde fenomeen: onze letterkunde kan zich beroemen op regelmatigheid en houdt zich terug "van die uitersten ... , waaraan zich de Duitscher ... vaak overgeeft" (p. 327).

Deze welbekende "household common sense"-mentaliteit, sterk gekleurd door godsdienstige bekommelingen, maakt in de besproken periode tussen 1795 en 1830 het standaardbetog uit in de opstellen en kritische recensies in de vooraanstaande tijdschriften. Het betreft in de kern een rem op een teugellose verbeelding die leidt tot ontsporingen in denken en dichten (zie Johannes, 1992: 64 vv). Vandaar de weinig vleiene attributen die men aan het uitheemse, erg extreme, en dus on- hollandse Gothic Novel-genre in zijn diverse varianten toeschrijft: buitensporig, te verhit, al te vierig, overdreven, ziekelyk verhoogd, wild, misleidend, enzovoort. De kritiek voelt zich in dezen vooral verant- woordelijk voor bepaalde risicogroepen die op dat soort lectuur verzot zijn: jongeren, vrouwen en laaggeschoolden. Zij zijn immers via de leesbibliotheken een makkelijke prooi voor allerlei vormen van bijgeloof die in dat soort romans schering en inslag zijn. Telkens weer wordt ver- zucht dat, ondanks de doorgebroken Verlichting, die kwaal niet uitgeroeid geraakt, en de spookverhalen worden uitdrukkelijk hiervoor verantwoordelijk gehouden. Vandaar de talloze verhalen over "gewaande" geestverschijningen, die het tij echter niet kunnen keren, integendeel. Dit is wellicht mede een reden geweest waarom de Engelse Gothic Novel met zijn sterk anti-paapse thematiek, toch niet in het door protestanten gedomineerde Nederland feestelijk werd binnengehaald, al werden sommige verhalen (onder andere over Jezuiten) op dat stuk gunstig beoordeeld.

Omstreeks 1825, met het groeiend succes van de historische roman, voegt zich in dit grotendeels "zedelijk" standaardbetoog een sterkere "nationale component", die reeds tevoren aanwezig was in de erg kritische evaluaties van kreupele vertalingen die "onzen nationalen smaak verbasteren" (*De Recensent*, 1806: 130). Als een echo op Wolff en Dekens "niet vertaald" roept men de landgenoten op "vaderlandsche" romans te schrijven die meer de gewoonten en zeden van de eigen lezers zouden weerspiegelen (cf. *Letterkundig Magazijn*, 1825, I: 708). Zelfs klimatologische en geografische factoren worden aangehaald om de aversie tegen het uitheems gothic-novelgenre te argumenteren: Nederland is een vlak land, waar voor struikrovers en bandieten geen schuil-oorden bestaan zoals in de woeste bergstreken van Calabrië of in de Zuid-Duitse wouden. Men vergat daarbij dat voor het lezerspubliek van dit soort romans het exotische element mede de fascinatie voor het genre uitmaakte.

Tot besluit: de Engelse "gothic novel", de Duitse "Schauerroman" en de Franse "roman noir" hebben geen typische Nederlandse tegenhanger opgeroepen, maar wel hun sporen nagelaten in diverse vormen van mediatie (vertalingen, bewerkingen), consumptie en navolging. Het onderzoek van de belangrijkste tijdschriften -- en daarin wordt toch de tijd (geest) geschreven -- leert ons dat de "gothic" als discussieonderwerp wel degelijk aanwezig was en zelfs de kern van het standaardbetoog over literatuur (zedelijke verheffing en strijd tegen bijgeloof) raakte. Het komt er alleen op aan in die kritiek het impliciete betoog te achterhalen, waaruit blijkt dat, alle negatieve commentaar ten spijt, de praktijk van produktie, distributie en consumptie in niet zo sterke mate verschilde van de nabuurlanden. Ook in Nederland speelt de socio-economische situatie van het boekbedrijf op dit terrein van populaire literatuur een belangrijke rol. Wel lijkt de impact ervan te zijn getemperd door sterker doorwegende ethische overwegingen en een conservatievere uitgeefpolitiek die te maken heeft met de aankoopgarantie van een heel netwerk van a-commerciële leesgezelschappen (zie Kloek en Mijnhardt, 1990: 117-8), waarvoor tijdschriften als de Vaderlandsche Bibliotheek als "boekengids" fungeren. Het zal de leesbibliotheken een zorg geweest zijn!

Katholieke Universiteit Leuven

Bibliografie

Berg, W. van den. 1984. Kanttekeningen bij de letterkundige romantiek, *De negentiende Eeuw*, 8(2): 53-71.

Gallas, K.R. 1948. Hoe wordt het beginnende Fransche romantisme in de Nederlandsche tijdschriften ontvangen? In: *Album Frank Baur*, I, Antwerpen, 257-64.

Gorp, H. van. 1993. Het succes van de *gothic novel*. Enkele vertalingen en bewerkingen van Radcliffes *The Italian*. In: Herman, L. e.a. (red.) *Veertien Listen voor de Literatuur*. Kapellen: Pelckmans, 136- 53.

Johannes, G.J. 1992. *Geduchte Verbeeldingskracht!* Dissertatie Amsterdam.

Kloek, J.J. en Mijnhardt, W.W. 1990. Negentiende-eeuwse lees- cultuur, *De negentiende Eeuw*, 14(2-3): 113-32.

Schuurman, M. en Wiechman, A. 1982. *Gothic Novel, Gothische roman of Huiverroman. Een onderzoek naar het voorkomen van "gothic novels" in Nederland.* Doctoraalscriptie UvA, o.l.v. B. Luger.

Worp, J.A. 1907. *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland.* 2 delen. Rotterdam.

Zonneveld, P. van. 1990 (1987). *Panorama van de 19e eeuw. De tijd van Romantiek en Biedermeier.* Bulkboek. Amsterdam/Barneveld.

Elektroniese weergawes van T.N&A	Kontaknommers	Algemeen	Riglyne vir outeurs	Bo
-------------------------------------	---------------	----------	------------------------	----

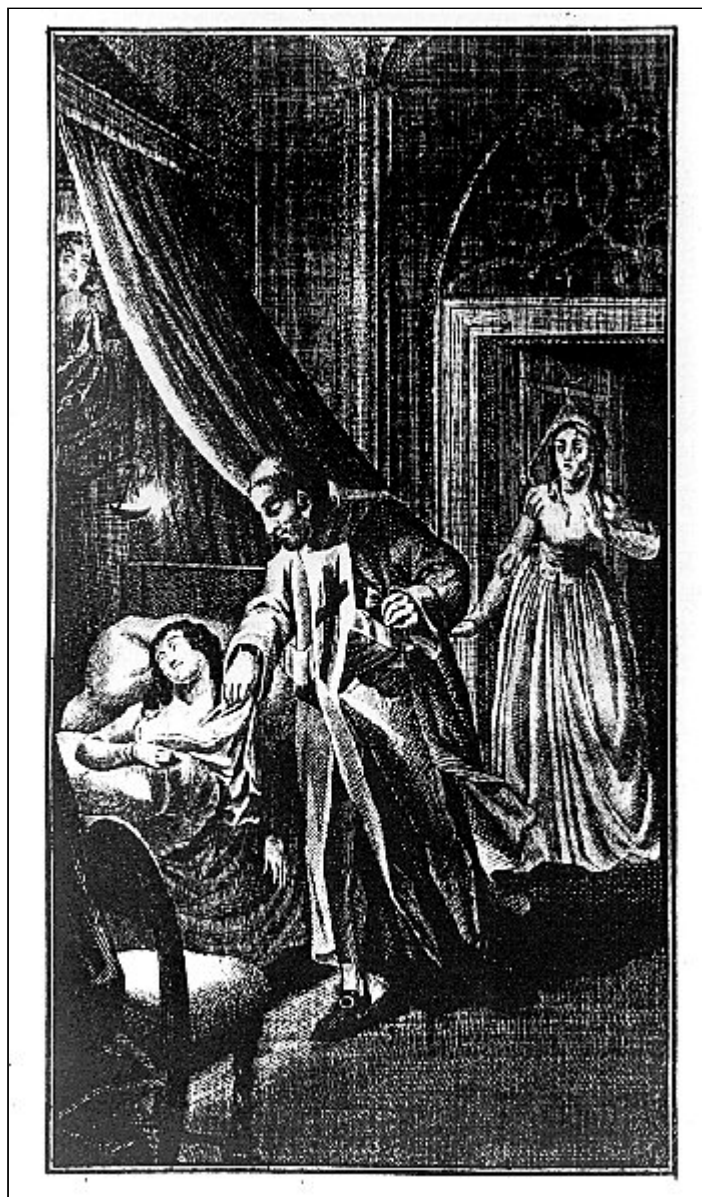
Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 3de Jaargang, Nommer 1.Junie 1996

Een illustratie uit een gothic novel.

Keer terug na [artikel](#)

Nog een illustratie uit een gothic novel.

Keer terug na [artikel](#)

[W. van Gorp](#) | [René Wezel](#) | [Pieta van Beek](#) | [H.P. van Coller](#) | [Eep Francken](#) | [W.F. Jonckheere](#) | [Klaas Schreuder](#)

Hoe nationaal is nationaal? De negentiende- eeuwse Nederlandse typebeschrijving in internationaal verband

- René Wezel -

Abstract

Recent research has made it clear that trivial literature in the Netherlands should not be studied in national isolation but in its international context, the reason for this being that in trivial literature especially authors borrowed their material without any scruples from abroad. This is in any case true for the "character sketch" (the description of a certain type of human being), so popular in the 1840's. The borrowing involved certain specific forms of the character sketch (such as the collection of national types and the physiology) and certain concepts (such as the combination of type description and type depiction and the idea of a social zoology), but also texts and illustrations. Sometimes such a borrowed text still shows its foreign origin, but quite often, in the process of translating and adapting, the foreign origin is deliberately obscured. As far as the illustrations are concerned: the enormous increase in the numbers of illustrated books and magazines created a need for evermore illustrations. The new technique of the wood engraving could hardly satisfy this need, hence the international trade in illustrations.

1. Inleiding

Begin 1839 neemt de Arnhemsche courant in zes van haar afleveringen een serie van korte beschrijvingen van vrouwenfiguren op. In een inleidend bericht gaat de redactie enthousiast in op het aanbod van ene "mevrouw B... uit 's Gravenhage" om deze schetsen ter publikatie aan de krant te leveren, beschrijvingen van "de interessante", "de indirecte", "de openhartige", "de jaster" (een vrouw die overal "ja" op zegt, met andere woorden: een weinig assertieve vrouw), "de prozaïsche" en "de verkleinster" (een vrouw die vertederd raakt door alles wat klein en aandoenlijk is). Dan komt er plotseling een einde aan de reeks met de volgende verklaring van de redactie:

Naardien wij hebben vernomen dat een der dames-portretten, zeer ten onregte, toegepast geworden is op eene onzer bevalligste lezeressen, welke deswege, tot ons groot leedwezen, een ongenoegelijk oogenblik had, zoo zullen er, om iets dergelijks voor het vervolg te verhoeden, geene damesportretten meer worden geplaatst.

Wat deze bevallige lezeres in haar ongenoegelijk oogenblik zeer zeker niet, en wat de redactie van de Arnhemsche courant in haar groot leedwezen waarschijnlijk niet wist, maar wat mevrouw B... uit 's Gravenhage toch zeer zeker wel moet hebben geweten, dat was: voor zover al een van deze damesportretten was bedoeld als

portret, dan toch in ieder geval niet als portret van een Nederlandse dame.

Wat was namelijk het geval? Om te beginnen zijn de zes schetsen geen oorspronkelijk Nederlands werk maar - hoewel dat verder nergens uit blijkt - vertalingen van een Engels werkje, getiteld *Sketches of young ladies*. Maar bovendien: wie teruggaat naar de Engelse bron ziet dat de vierentwintig schetsen in dit boek geen portretten zijn in de zin van een beschrijving van een met naam te noemen individu, maar - wat je zou kunnen noemen - algemene portretten: beschrijvingen van een bepaald soort mens, en daarom toepasbaar, niet op een enkel individu, maar op een hele groep individuen. Zo kunnen wij dus ruim 150 jaar later alsnog de zaak rechtzetten en vaststellen dat de lezeres van de *Arnhemsche courant* geen enkele reden had om zich persoonlijk gegriefd te voelen. Maar wel gold hier natuurlijk: wie de schoen past, trekke hem aan.

Een klein maar tekenend voorbeeld als dit hier laat zien hoe verraderlijk het begrip "Nederlandse literatuur" kan zijn. Je denkt op grond van de taal en de bron een Nederlands geschrift te lezen, en je hebt in feite iets van Engelse oorsprong onder ogen. Daarom is in de negentiende eeuw bij anonieme teksten altijd voorzichtigheid geboden - zeker als deze teksten in een relatief vluchtig medium als krant, tijdschrift of almanak verschijnen. Maar zelfs als de auteursnaam wel bekend is, en zelfs bij publikatie in boekvorm, zelfs dan is er geen waterdichte garantie, zoals we nog zullen zien.

In verband met het gegeven voorbeeld kan nog het volgende opgemerkt worden. Sedert de jaren '70 heeft de polysysteemtheorie er sterk de aandacht op gevestigd dat, bij de beschrijving van een nationaal literair systeem en bij de beschrijving van relaties tussen diverse nationale literaire systemen, de afbakening op grond van politieke of taalkundige grenzen sterk gerelativeerd moet worden, omdat bepaalde teksten of zelfs hele genres eerder functioneren binnen internationale relaties. De veronderstelling is dat deze relativering vooral noodzakelijk is bij populaire en triviale genres.

Het genre waartoe de reeks "Dames-portretten" behoort, levert een fraaie illustratie bij deze veronderstelling. De korte prozaschets waarin, veelal op humoristische wijze, een menssoort wordt beschreven (en waarvoor "typebeschrijving" de meest voor zichzelf sprekende benaming is) is een verschijnsel dat rond 1840 een opvallende opbloei beleefde in verschillende Europese landen. Daarbij vond, op diverse manieren, ontlening over en weer plaats, over de grenzen van de nationale literaturen heen.

2. Opbloei van de typebeschrijving rond 1840

Om een enigszins overzichtelijk beeld te geven van de verschillende internationale relaties, is het het beste om te beginnen in Engeland in 1838. Daar verschijnen dan de eerste afleveringen van *Heads of the people or portraits of the English*. Engeland kende binnen Europa een relatief lange en continue traditie van typebeschrijvingen, hier "character sketches" of kortweg "characters" genoemd. Zij vindt haar oorsprong aan het begin van de zeventiende eeuw, en twee eeuwen later leeft zij nog steeds voort, maar dan in een sterk getrivialiseerde vorm, bijvoorbeeld in humoristische bundeltjes als het hiervoor genoemde *Sketches of young ladies* uit 1837. (Het voornaamste wapenfeit waarop het genre zich in dit stadium kan

beroemen, is dat Dickens zich ermee heeft ingelaten aan het begin van zijn literaire loopbaan.) Maar in 1838 vindt met *Heads of the people* een geheel nieuwe ontwikkeling plaats: de nationale typencollectie is geboren. Voor het eerst wordt voor een bundel typebeschrijvingen consequent de eigen nationaliteit als uitgangspunt genomen en voor het eerst is er sprake van een consequente combinatie van illustratie en tekst, van een samengaan van uitbeelding en beschrijving van typen. Kenmerkend is ook het collectieve auteurschap. Vanwege de omvang van de onderneming, maar ook omdat men voor de beschrijving van de diverse typen, waaronder de meest uiteenlopende beroepsbeoefenaren, behoefte had aan wat men met een overdreven woord "specialisten" zou kunnen noemen.

Frankrijk kon daarna niet achterblijven en kwam met een eigen nationale typencollectie: *Les Français peints par eux-mêmes*. Met zijn werkelijk encyclopedische omvang van acht delen van elk zo'n vierhonderd bladzijden overschaduwde het Franse werk verre het Engelse voorbeeld. Het was dan ook *Les Français peints par eux-mêmes*, met zijn karakteristieke titel en met zijn al even karakteristieke wijze van illustreren, en niet *Heads of the people*, dat daarna het model voor de rest van Europa leverde. Eerst verscheen *Les Belges peints par eux-mêmes*, al gauw gevolgd door nationale typencollecties in Nederland, Spanje en Rusland - en wie weet waar nog meer? De nationale typencollectie in Nederland is relatief bescheiden in omvang, maar er zijn er wel twee: De Nederlanden, Karakterschetsen, kleederdragten, houding en voorkomen van verschillende standen en het concurrerende Nederlanders door Nederlanders geschetst.

In Frankrijk - dat wil in dit geval zeggen: in Parijs - verschenen echter bovendien, als een soort tegenhanger van de luxe nationale typencollectie, goedkope en goedkoop geproduceerde kleine boekjes waarin veelal net één type of een aantal verwante typen beschreven worden. Allemaal heten ze "fysiologie" en bijna allemaal zijn ze rijk geïllustreerd met kleine prentjes in de tekst. In twee jaar tijd, in 1841 en 1842, verschenen er ruim honderd van dergelijke fysiologieën, ten dele door de betrokken uitgevers in een reeks ondergebracht. Zo zijn er een *Physiologie du poète*, een *Physiologie du garde national*, een *Physiologie du bas-bleu*, een *Physiologie du voyageur*, enzovoort, enzovoort. En net als in het geval van *Les Français peints par eux-mêmes* was de omvang van het verschijnsel zo groot dat het niet onopgemerkt bleef in het buitenland.

Zo komt het dan ook dat, na de nationale typencollectie, de fysiologie in omgekeerde richting het Kanaal passeert. In Engeland blijft de naam "fysiologie" eerst gehandhaafd als "physiology", maar daarna verandert hij al snel in "natural history", en de hele reeks van "natural histories" wordt aangeduid als "social zoology". Met name een auteur als Albert Smith is uiterst produktief in dit (sub-) genre, met "natural histories" van onder andere "the gent", "the ballet-girl" en "the flirt".

In het Duitse taalgebied is er waarschijnlijk niet veel verschenen op dit gebied. Maar het weinige wat er is, zoals de *Naturgeschichte des deutschen Studenten* uit 1841, is in ieder geval duidelijk een tegenhanger van de Parijse fysiologieën - inhoudelijk vanaf het eerste moment, qua illustratie vanaf de derde druk uit 1847.

In Spanje verschijnen er, in het voetspoor van een groot aantal vertalingen en bewerkingen van Franse fysiologieën in 1842 en 1843, ook enkele fysiologieën van eigen bodem.

En hoe staat het dan met Nederland? Hier blijft men niet achter want in 1843 is er

de Physiologie van Den Haag, toegeschreven aan de toen nog jonge W.J.A. Jonckbloet, die later heel wat degelijker werk zou leveren. Daarna volgden uiteraard nog een fysiologie van Amsterdam en Rotterdam. Hiermee is gelijk ook een schaalverschil gegeven, terug te voeren op het verschil tussen een gewone stad en een metropool: in Frankrijk hebben de fysiologieën een type uit een stad (Parijs) tot onderwerp, in Nederland een hele stad met zijn typen.

3. Ontlening en bewerking in de Nederlandse typebeschrijving

Samenvattend kan men zeggen dat in het geval van de Nederlandse typebeschrijving de ontlening bepaalde specifieke vormen van het genre betrof (de nationale typencollectie en de fysiologie met de hen kenmerkende wijzen van illustreren). Daarmee betreft zij tevens bepaalde concepten (de combinatie van typebeschrijving en typeuitbeelding, de nationaliteit als uitgangspunt voor een typencollectie en het collectieve auteurschap van dergelijke collecties, het idee van een sociale zoölogie en de reeksvorming). Deze vormen en concepten krijgen een min of meer eigen Nederlandse invulling met typisch Nederlandse figuren en onderwerpen, zodat er binnen deze uit het buitenland overgenomen vormen en concepten toch sprake is van een zekere originaliteit.

Wel wordt er in de Nederlandse typebeschrijving veelvuldig gebruik gemaakt van procédés die ook in de Franse en Engelse typebeschrijving voorkomen, zoals quasi-wetenschappelijk taalgebruik, classificatie- methoden en verwijzingen naar temperamentenleer en de pseudo-wetenschappen fysiognomie en frenologie. Het gaat hier echter om procédés die wijder verbreid zijn dan alleen maar binnen dit genre, ook in Nederland, zodat ontlening in dit geval niet waarschijnlijk, althans moeilijk bewijsbaar is.

Toch is de Nederlandse typebeschrijving ook weer niet zo origineel, want veel Nederlandse typen zijn in feite als Nederlanders vermomde buitenlanders. Daarmee komen we bij een praktijk die in die dagen niets ongewoons was: die van de vertaling of bewerking die niet als zodanig kenbaar is gemaakt.

Deze praktijk treft men bijvoorbeeld aan bij de vertalingen en bewerkingen van schetsen uit *Heads of the people* en *Les Français peints par eux-mêmes* in Nederlandse tijdschriften en kranten. Vrijwel geen een daarvan vermeldt de bron waaruit ze zijn genomen. In sommige van deze bewerkingen zonder bronvermelding zijn de beschreven figuren in ieder geval nog steeds duidelijk herkenbaar als Engelsen en Fransen. In andere heeft men echter alles wat ook maar enigszins naar Engeland of Frankrijk verwijst, rigoureus weggelaten, zodat de oorspronkelijke nationaliteit niet meer met zoveel woorden uit de tekst blijkt. Heeft er ook nog eens verdietsing plaatsgevonden, dan wordt zelfs een Nederlandse nationaliteit gesuggereerd.

Het is vooral de schrijver J.F. Bosdijk, die zo te werk gaat, in schetsen die hij onder eigen naam aan de tijdschriften *Keur van mengelingen* en *Nederlandsch magazijn* bijdraagt en die na zijn dood overigens ook nog eens - weer onder zijn eigen naam - in boekvorm gepubliceerd zijn. Om enkele voorbeelden van zijn werkwijze te geven. Als Bosdijk de schets van de Franse jager vertaalt, dan laat hij de lange inleiding over de jager van weleer en de veranderingen die deze heeft ondergaan

sinds de revolutie van 1789, zonder meer weg. Bij verdietsing past hij onder andere de naamgeving aan. Vraagt de context om een schilder van arcadische landschappen met gelukzalige herders, dan kiest Balzac voor Nicolas Poussin, maar Bosdijk voor Nicolaes Pietersz. Berchem. Maar ook vervangt hij duidelijk plaatsgebonden uitheemse verschijnselen door Nederlandse equivalenten. Informeert de Franse "commis-voyageur" bij zijn klant in de provincie naar "l'état des vignes", de Nederlandse reisbediende informeert in Zeeland naar "den staat van de tarwe en het koolzaad". En de Parijse straatjongen zoals hij was "au commencement de la monarchie française", verandert Bosdijk in een Nederlandse straatjongen zoals hij was "onder onze graven, onder onze prinsen, onder onze koningen". Soms raakt hij bij dit soort veranderingen aan de strekking van de tekst. Schrijft Balzac in een tekst over de Franse kruidenier: "La femme de l'épicier en a partagé le sort jusque dans l'enfer de la moquerie française", door Bosdijk wordt dit geneutraliseerd tot: "Zijne vrouw deelt zijn lot met hem in lief en leed."

Er is dus alle reden om de Nederlandse typebeschrijving niet in nationaal isolement maar in internationaal verband te beschouwen. Daarbij komt dat de verbreiding van de typebeschrijving als humoristische en als geïllustreerde literatuursoort vanaf 1840 waarschijnlijk sterk gestimuleerd werd door twee andere verschijnselen die eveneens beter niet beschouwd kunnen worden in het enge kader van een nationale literatuur. In de eerste plaats is daar de enorme toename van geïllustreerde publikaties, vooral als gevolg van nieuwe ontwikkelingen in de illustratietechniek. En in de tweede plaats het ontstaan van diverse nieuwe satirische tijdschriften, die veelal overigens ook geïllustreerd waren.

4. Nieuwe illustratietechnieken en handel in illustraties

In de eerste helft van de negentiende eeuw ontwikkelde de houtgravure zich als nieuwe illustratietechniek. Doordat de houtgravure als hoogdrukform tegelijk met het zetsel van de tekst afgedrukt kon worden en relatief goed tegen slijtage bestand was, maakte zij het mogelijk om steeds meer en steeds rijker geïllustreerde boeken in steeds groter oplagen op de markt te brengen. Tevens verschenen er vanaf de jaren '30 voor het eerst ook rijk geïllustreerde tijdschriften. Om slechts een paar van de belangrijkste te noemen: het Penny-magazine in Engeland, het Pfennig-magazin in Duitsland, het Magasin pittoresque in Frankrijk en in Nederland het eerder genoemde Nederlandsch magazijn, voluit het Nederlandsch magazijn ter verspreiding van algemeene en nuttige kundigheden. Om aan de groeiende vraag naar illustraties te voldoen, was het voor uitgevers vaak nodig - en in ieder geval goedkoper - om houtgravures van elders te betrekken. Daarom werden illustraties op zich in de jaren '30 en '40 het voorwerp van een levendige handel over de nationale grenzen heen. Soms zullen de originele houtblokjes zelf van eigenaar verwisseld zijn, maar waarschijnlijker is dat het om replica's ging. Technische ontwikkelingen in de methode om drukvormen te vermenigvuldigen (eerst de stereotypie en vanaf ca. 1840 ook de galvanoplastiek) maakten een dergelijke handel in replica's van houtblokjes heel goed mogelijk.

Deze meer algemene handel in illustraties bracht handel in uitbeeldingen van typen met zich mee. Voor zover nu de tekst niet meegeleverd werd en voor zover de illustratie niet op een geheel oneigenlijke manier hergebruikt werd, betekende dit dat er voor een nieuwe bijpassende tekst gezorgd moest worden.

Wat er zoal mogelijk is op het gebied van overname en hergebruik van teksten en illustraties, blijkt uit de geïllustreerde typebeschrijvingen in het Nederlandsch magazijn. Daarbij moet, zonder uiterst tijdrovend zoekwerk, veel nog openblijven. Te oordelen naar de verscheidenheid van stijlen en onderwerpen moet de herkomst van de houtgravures in het Nederlandsch magazijn bijzonder uiteenlopend zijn geweest. Enkele typeuitbeeldingen zijn afkomstig uit een Franse bron (die nog niet nauwkeurig gelokaliseerd kon worden) maar of de bijbehorende tekst een vertaling of bewerking van het Frans is of oorspronkelijk Nederlands, blijft een open vraag. Van een reeks Spaanse typen kan met zekerheid gezegd worden dat ze teruggaan op de Spaanse nationale typencollectie, maar de illustraties zijn er niet rechtstreeks uit afkomstig, maar vervaardigd naar het voorbeeld ervan, en de Nederlandse tekst staat er geheel los van. (Een intermediaire bron is natuurlijk niet uitgesloten.) In één geval, waarbij we dichter bij huis blijven, is de herkomst van tekst en illustratie wel volkomen duidelijk.

Wat de illustraties betreft, kan men aan de hand van documenten zelfs precies volgen hoe de uitgeverij die ze eerst in bezit had, in financiële problemen komt, geliquideerd wordt en de houtblokjes voor verkoop op de markt gebracht worden. Het gaat om de houtgravures die eerder voor de Nederlandse typencollectie De Nederlanden vervaardigd waren. Bij het hergebruik van deze typeuitbeeldingen in het Nederlandsch magazijn zijn de teksten waarvan zij vergezeld gaan, vrijwel allemaal nieuw en de meeste zijn inderdaad typebeschrijvingen. Het is hier dat de eerder genoemde J.F. Bosdijk vaak opduikt, en dat blijkt dat hij voor zijn werk vaak put uit *Les Français peints par eux-mêmes*. Dit heeft bijvoorbeeld tot resultaat dat de afbeeldingen van de Nederlandse jager en straatjongen vergezeld gaan van teksten die oorspronkelijk de Franse jager en de straatjongen uit Parijs tot onderwerp hadden - van teksten die wel, bij de vertaling en bewerking, een verdietsing hebben ondergaan, op de hiervoor vermelde wijze, maar die in wezen onveranderd zijn gebleven. Overigens komt het ook voor dat de vroegere Nederlanders door de bijgevoegde tekst in buitenlanders veranderen. Zo ondergaan de Nederlandse huurkoetsier en de voerman uit Limburg een metamorfose: opeens figureren zij als koetsier van respectievelijk de "cabriolet" en de "fiacre" te Parijs. Over nationaal relativisme en opheffing van de grenzen gesproken!

Dit soort "recycling" van teksten en illustraties, waarbij het oude als iets nieuws werd gepresenteerd (of waarbij men althans geen enkele moeite deed kenbaar te maken dat het nieuwe feitelijk iets ouds was), kwam elders overigens net zo goed voor als in Nederland. In 1843 verscheen in Leipzig de *Naturgeschichte des Musikanten* van Hilarius Paukenschläger. Bibliografen hebben kunnen achterhalen - wie weet met hoeveel moeite - dat achter dit evidente pseudoniem Johann Peter Lyser schuilgaat. Maar bij literatuur van dit kaliber is auteurschap iets betrekkelijks. Als Lyser al bij het boekje betrokken was, dan toch niet als auteur maar als vertaler en bewerker. Want de *Naturgeschichte des Musikanten* is niets anders dan een vertaling en bewerking van de *Physiologie du musicien* van Albert Cler - waarbij de bewerking eruit bestaat dat er aan de vertaling van de Franse tekst, die vooral betrekking heeft op het Parijse muzikaleven, hier en daar opmerkingen en korte passages zijn toegevoegd die betrekking hebben op de Duitse situatie. Maar bovendien is de *Naturgeschichte des Musikanten* een duidelijk geval van handel in houtgravures over de grenzen heen, want de illustraties in het boek zijn precies dezelfde als in de *Physiologie du musicien*.

5. Het satirische tijdschrift en de typebeschrijving

Satirische tijdschriften waren in 1840 natuurlijk niets nieuws. Waar het in dit verband om gaat, is dat er in de jaren daarna in diverse landen juist enkele nieuwe - en zeker niet de minst bekende - ontstaan. In het satirische tijdschrift nu was de getekende of de geschreven karikatuur van mensen altijd al een bekende verschijning geweest, en daarom kon de humoristische typebeschrijving makkelijk een plaatsje verwerven in de nieuwe tijdschriften - vooral in de beginperiode ervan.

In Frankrijk was *Le charivari* sedert 1832 het toonaangevende satirische tijdschrift. Het bevatte temidden van een groot aantal uiteenlopende tekstsoorten ook typebeschrijvingen en fysiologieën - of althans fragmenten die later deel zouden uitmaken van fysiologieën. Daarbij speelde uiteraard een rol dat *Le charivari* verscheen bij de uitgever die de grootste gangmaker van de fysiologiemode was.

In 1841 verscheen in Londen het eerste nummer van *Punch*, een tijdschrift dat zich gezien de ondertitel *London charivari* presenteerde als een tegenhanger van de Parijse *Charivari*. Het wekt dan ook niet veel verbazing dat een aantal van de eerder genoemde "natural histories" hier voor het eerst verschenen, maar dan in enigszins andere vorm en aanvankelijk nog onder de titel "physiology". Heel openlijk wordt daarbij erkend dat men hiermee een idee overneemt dat zijn oorsprong vindt in Parijs - en nu maar hopen dat het in Londen net zo succesvol zal blijken te zijn. Hierbij speelt Albert Smith een belangrijke rol als een van de meest produktieve medewerkers van *Punch* van het eerste uur. Merkwaardig is het dat, als hij eind 1843 aan de kant wordt gezet, dit volgens de overlevering rondom *Punch* gebeurd zou zijn omdat men "ontdekt" had dat veel van zijn bijdragen bewerkingen naar het Frans waren. Merkwaardig, omdat algemeen bekend was waar veel van de inspiratie van Albert Smith vandaan kwam. Zo zet dan toch in ieder geval een van de chroniqueurs van *Punch* een vraagteken bij deze overlevering: als Albert Smith zich op de een of andere manier onmogelijk gemaakt had bij zijn collega's, dan toch zeker niet door zijn bewerkingen naar het Frans, aangezien deze praktijk in de negentiende eeuw nauwelijks als een vergrijp gezien werd.

Ook het sedert 1845 in München verschijnende satirische tijdschrift *Fliegende Blätter* bevat in zijn eerste jaargangen weer een aantal type- beschrijvingen met illustraties. En opvallend genoeg ook een reeks typeuitbeeldingen met onderschriften onder de overkoepelende titel "Naturgeschichte".

Het valt dan ook bijna te voorspellen dat de satirische tijdschriften die in Nederland in de jaren '40 en '50 beginnen te verschijnen een rijke vindplaats van het genre van de typebeschrijving zullen zijn. In het blad *Polichinel*, een eendagsvlieg waarvan in 1849 een klein aantal afleveringen verscheen, is het meteen raak. Niet alleen verraadt het in de opmaak duidelijk het voorbeeld van *Punch*, maar ook bevat het een enkele illustratie die eerder in het Engelse blad was verschenen. Maar het belangrijkste van alles: een relatief groot deel van *Polichinel* bestaat uit typebeschrijvingen. Van een deel ervan kon een buitenlandse bron achterhaald worden: waar anders dan in *Punch* of althans in de sfeer daarvan.

Een satirisch tijdschrift van meer blijvende aard is de *Nederlandsche spectator*, met als ondertitel *Weekblad van den ouden heer Smits*. Dit tijdschrift was althans in de eerste jaren van zijn bestaan, van 1856 tot en met 1859, toen het daadwerkelijk het weekblad van de oude heer Smits was, onvervalst satirisch van aard en het bevatte de nodige typebeschrijvingen. Daarna ging het samen met andere tijdschriften, het

verloor zijn satirisch karakter en zijn ondertitel, en meteen verdween de typebeschrijving uit zijn kolommen.

De Nederlandsche spectator sluit in zekere zin aan bij het achttiende-eeuwse tijdschrift *De Hollandsche spectator* van Justus van Effen: volgens het voorbericht wil het "op een bescheiden afstand de voetstappen van Van Effen's Spectator" volgen. Toch is er nog een andere, mogelijk zelfs belangrijker inspiratiebron. Deze wordt vooral met ingang van de tweede jaargang zichtbaar, ook in letterlijke zin, als het blad een nieuwe opmaak met illustraties in de tekstkolommen en met een kopvignet krijgt. Dat deze tweede inspiratiebron opnieuw *Punch* is, is niet zo vreemd als men bedenkt dat zich achter het pseudoniem "de oude heer Smits" de van oorsprong Engelse schrijver Mark Prager Lindo verschuilt. Deze maakt er geen enkel geheim van dat William Makepeace Thackeray zijn grote voorbeeld is en dat hij vooral graag een Nederlandse versie zou schrijven van diens uitgebreide beschrijving van het type van de snob, *The book of snobs*. Thackeray nu was in de beginjaren van *Punch* een van de belangrijkste medewerkers van dat blad, en *The book of snobs* was eerst in afleveringen daarin verschenen. Maar al mag Lindo dan voor zijn Nederlandsche spectator het Engelse *Punch* als voorbeeld hebben gekozen, dit wil nog niet zeggen dat het idee om typebeschrijvingen in zijn blad op te nemen, door dit voorbeeld ingegeven is. De typebeschrijving in de Nederlandsche spectator is alleen een zoveelste bewijs dat het genre floreert in een satirische omgeving.

6. Ter afsluiting

Bekijkt men de negentiende-eeuwse typebeschrijving in internationaal verband, dan ontstaat een beeld van een netwerk van relaties: van handel en diefstal, van ontlening en navolging, van vertaling en bewerking – een netwerk dat als een spinneweb over heel West-Europa ligt. De vraag is: wat is de plaats van de Nederlandse typebeschrijving hierin? Misschien moet het antwoord luiden: die van een insect, gevangen in dit web. Natuurlijk kan men dit insect op zich bestuderen. Maar het meest interessant is toch het web waarin het gevangen zit.

Potchefstroomse Universiteit vir C.H.O.

Bibliografie

Greenough, Chester Noyes. 1947. *A bibliography of the Theophrastan character in English with several portrait characters*. Cambridge.

Hendrix, W.S. 1933. Notes on collections of types, a form of "costumbrismo". *Hispanic review* 1: 208-21.

Korevaart, Korrie. 1991. *Krant en literatuur, De fysiologie in het dagblad. De negentiende eeuw* 15: 89-107.

Meulen, Jelle van der; Dick Welsink. 1980. *De Nederlanden, karakterschetsen, kleederdragen, houding en voorkomen van verschillende standen*. [Facsimile-editie met inleiding. 's Gravenhage: Kruseman].

Smeed, J.W. 1985. *The Theophrastan "character". The history of a literary genre*.

Oxford/New York: Oxford University Press.

Wezel, René. 1993. December 1839: Kneppelhout publiceert "De student-Leydenaer", Het typenggenre en de "kopijeerlust des dagelijkschen levens". In: Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. e.a. (reds.). Nederlandse literatuur, een geschiedenis. Groningen: Martinus Nijhoff, pp. 455-460.

Wezel, René. 1994. Een "echt nationaal werk"? Nationale typen- collecties in de negentiende eeuw. Literatuur 11: 274-282.99

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 3de Jaargang, Nommer 1. Junie 1996

W. van Gorp | René Wezel | Pieta van Beek | H.P. van Coller | Eep Francken |
W.F. Jonckheere | Klaas Schreuder

Een Vrouwenrepubliek der Letteren? Anna Maria van Schurman (1607-1678) en haar netwerk van geleerde vrouwen

- Pieta van Beek -

Abstract

*This article tries to prove that a Female Republic of Letters existed beside the male one. Traces of such a network of female humanists can be found amongst others in the *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica prosaica et metrica* of Anna Maria van Schurman. In many ways, this network shares characteristics with the male Republic of Letters of early modern humanism. The main difference is that female education is a dominant theme in the correspondence between Van Schurman and other learned women.*

Vraag aan een willekeurige Nederlander: "Wie was de eerste vrouw in Nederland die studeerde?" H/zij zal z'n schouders ophalen of verkeerd antwoorden: "Aletta Jacobs". Maar in dezelfde eeuw toen de Nederlanders de wereld veroverden, kreeg Anna Maria van Schurman toestemming om de colleges van professor Voetius aan de Universiteit van Utrecht te volgen. Dat had ze behalve aan hem, ook aan haarzelf te danken. Ze was al eerder als beste latiniste van de stad uitgenodigd om een Latijns gedicht te schrijven ter ere van de stichting van de Utrechtse Universiteit in 1636. Daarin had ze het gewaagd om de uitsluiting van vrouwen op een slimme manier aan de kaak te stellen en te pleiten voor de toelating van iedereen, ook vrouwen. Het gedicht viel in goede aarde en daarom werd ze toegelaten om vanachter een muur met gaten en gordijnen - ze zou het manvolk eens kunnen afleiden - colleges te beluisteren. Ze was de eerste (Van Beek 1995: b).

Van Schurman publiceerde in 1648 haar *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica prosaica et metrica*. Dat boek is verweven met een uitgebreid netwerk van humanistische geleerden dat de *Res Publica Litterarum* genoemd wordt, *de Republiek der Letteren*. Deze staat geheel als mannelijk te boek. Maar in de *Opuscula* en daarbuiten vond ik ook sporen van veeltalige vrouwen. Het netwerk dat zichtbaar wordt als je de correspondentie tussen Van Schurman en de geleerde vrouwen leest, zou ik de *Vrouwenrepubliek der Letteren* willen noemen. Hoe deze overeenkomt en verschilt van de mannelijke *Res Publica Litterarum* wil ik hier aan de orde stellen.

1. Anna Maria van Schurman

Wie was deze Anna Maria van Schurman? Ze werd in 1607 in Keulen geboren, maar woonde het grootste deel van haar leven *Achter de Dom* in Utrecht. Toen ze elf jaar oud was ontdekte haar vader hoe knap ze was. Ze verbeterde haar broers bij een les Latijn waar ze eigenlijk voor spek en bonen bijzat. Daarom werd ze meteen maar door haar vader aan Seneca gezet. Een paar jaar later dichtte de bekende Nederlandse dichteres Anna Roemers Visscher al over haar:

Wees gegroet o jonge bloem
 Van Wiens wijsheid dat ik roem
 Die in toecomende tijdt [...]
 't Puyk sal wesen van die maegden
 Die ooit wetenschap bejaegden.

Anna Roemers Visscher prees in dat gedichtje haar kennis van Grieks en Latijn, haar kalligrafer-, borduur- en tekenkunst, haar zang en haar spel op de klavecimbel en luit (Visscher 1925: 407). Van Schurman ontwikkelde zich tot de meest geleerde vrouw van Europa. Haar roem vermeerderde sterk na het Latijnse gedicht op de Utrechtse Universiteit en na haar *Dissertatio* (1641) waarin ze het recht van vrouwen op studie verdedigde (Van Schurman 1641). Het werk werd in het Engels vertaald als *The Learned Maid* (tweede druk in 1659), en delen uit de correspondentie eromheen werden in het Frans vertaald als *Question Célèbre* (1646).

Van Schurman kende minstens twaalf talen: Nederlands, Duits, Frans, Engels, Latijn, Grieks, Hebreeuws, Ehtiopisch, Arabisch, Syrisch, Perzisch, Samaritaans en Aramees. Ze was een bekende dichter, een getalenteerde kunstenaar en goed thuis in filosofie, theologie en medicijnen. Ze correspondeerde uitgebreid met andere geleerden in Europa, zoals blijkt uit haar *Opuscula* die in 1648 uitkwam. Het boek beleefde herdruk op herdruk, zelfs al voordat het op de *Index Librorum Prohibitorum* van de rooms-katholieke kerk geplaatst werd (Schotel 1853: 117; *Index* 1937: 434). Door de religieuze keuzes die Van Schurman in haar leven maakte, verloor ze echter veel bewonderaars, helemaal toen ze zich in 1669 aansloot bij de mystieke Labadisten. Ze trok met deze religieuze gemeenschap mee van Amsterdam naar Herford (Duitsland), naar Altona (Denemarken) en naar Wiewerd in Friesland. Daar stierf ze in 1678, nadat ze haar keuze nog verdedigd had in haar autobiografie *Eukleria*.

2. De Republiek der Letteren

Haar boek uit 1648, dat bescheiden *Opuscula* (Werkjes) heet, bevat een theologisch tractaat "De Vitae Termino" (over het levenseinde), de eerder genoemde "Dissertatio" over het recht van de vrouw op studie, een aantal brieven in het Latijn, Frans, Grieks en Hebreeuws, gevolgd door een afdeling "Poemata" (gedichten) in het Latijn en Frans en tenslotte door een bundeltje "Elogia" (lofdichten) op de schrijfster van het boek. De correspondentie in de *Opuscula* met andere geleerden in Nederland en Europa geeft een glimp van één van de vele subnetwerken binnen de *Republiek der Letteren*.

De term *Republiek der Letteren* ofwel *Res Publica Litterarum* werd het eerst door Erasmus gebruikt. Tot ver in de zeventiende eeuw bedoelde men daarmee het idee van een geleerdengemeenschap die tijd en ruimte overschreed en die boven de beperkingen van de moedertaal, godsdienst en nationaliteit uitsteeg. In de *Republiek der Letteren* vereerde men de *bonae litterae* en bestudeerde men hartstochtelijk de *humaniora* om er een beter mens van te worden. De filologie was hier de sleutel voor elke wetenschap en daarom was een degelijke kennis van het Latijn onontbeerlijk of men nu jurist, theoloog of medicus was. Deze Europese geleerde broederschap dreef op correspondenties en op persoonlijke ontmoetingen. Ook al waren de burgers van deze republiek polyglot, de voertaal was meestal Latijn, maar soms ook Grieks of een oosterse taal. Iedere "burger" was verplicht om aan de *communicatio* mee te doen. Afstand mocht geen rol spelen, afkomst evenmin. Slechts adeldom van de geest telde. De talrijke brieven die deze republiek in stand hielden werden per post verstuurd, meegegeven aan een vriend, koopman of diplomaten. Vaak namen studenten op hun Grand Tour of geleerden op een *peregrinatio academica* de brieven mee. Was de brief eenmaal aangekomen, dan werd verwacht dat de ontvanger de brief zou laten circuleren. Ook mocht men ingesloten boeken en manuscripten niet voor zichzelf houden. Kreeg men een boek of een portret cadeau, dan had men de verplichting van een *antidoron*, een tegengift. Om bij belangrijke geleerden binnen te komen, had men een introductiebrieven nodig.

De onderwerpen in de brieven beslaan een wijd terrein: discussies over geschiedenis en theologie, wetenschappelijk onderzoek, opvoeding, nieuws uit de boekenwereld, roddels, gemengd nieuws, verslagen van de politiek, gedichten, persoonlijke belevenissen, enzovoort. Als een brief een afgeronde verhandeling over een wetenschappelijk onderwerp is, een overzicht van zojuist verschenen boeken, van collaties van handschriften of een afschrift van inscripties, dan heet zo'n brief een geleerdenbrief. Meestal is alleen aan het begin en einde van zo'n brief de briefvorm nog te zien.

3. De vrouwenrepubliek der Letteren

Als je nu de correspondentie van Van Schurman met andere veeltalige vrouwen binnen en buiten haar *Opuscula* opgraaft, vertaalt en leest, wordt er een netwerk zichtbaar. Het bestaan ervan is echter nog nooit opgemerkt. Ik noem dat netwerk hier de *Vrouwenrepubliek der Letteren*.

Van Schurman correspondeerde binnen deze republiek in het Latijn met de Deense Birgitte Thott, in het Hebreeuws en het Latijn met de Ierse Dorothea Moore, in het Grieks met de Britse Bathsua Makin, in het Frans,

Latijn en Hebreeuws met de Franse Marie Jars de Gournay en Marie du Moulin en in het Latijn en het Frans met de Duitse Elizabeth van Bohemen. Voordat ik nu inga op hun uitwisseling moet ik eerst stilstaan bij het verschijnsel "geleerde vrouwen".

Volgens bisschop Jens Bircherod uit Denemarken was een vrouw pas geleerd als ze Latijn kende (Alenius 1991). In de catalogi van geleerde vrouwen uit de 16e en 17e eeuw - vrijwel altijd samengesteld door mannen - vindt men vrouwen al geleerd als ze meer wisten dan het huishouden, artistiek begaafd waren en andere talen kenden dan de moedertaal (Alenius; Rang 1987). De eerdergenoemde vrouwen voldoen echter allemaal aan de strenge eis van beheersing van het Latijn. De meesten kenden bovendien ook Grieks en Hebreeuws. Het verschijnsel van een Geleerde Vrouw riep weerstand op zoals blijkt uit de aanhaling van een gezegde in de zeventiende eeuw: *A Learned woman is thought to be a Comet that bodes Mischief whenever it appears* (Makin 1673). Volgens de tot voor kort gangbare beeldvorming zouden ze ook wereldvreemde en asexuele wezens zijn die in een cel woonden waar de muren bedekt waren met boeken (Rang 1987). Maar van de zeven geleerde vrouwen die hier ter sprake komen, waren er drie getrouwd en twee hadden kinderen. Ze kwamen van adellijke, veelal rijke families (behalve Makin) en hadden geleerde vaders, broers of beschermheren, en in één geval zelfs een geleerde moeder (Birgitte Thott). Verder was hun familie-, vrienden- en geleerdenkring uitgebreid en ontwikkeld. Ze leefden zeker niet in een isolement. Birgitte Thott (1610-1660), een Deense vrouw van adel, de eerste advocaat voor vrouwenrechten in Scandinavië, was getrouwd, hoewel kinderloos. Toegegeven, haar belangrijkste werk, de eerste vertaling in het Deens van Seneca schreef ze als weduwe. Maar ook Bathsua Makin (1610-167?), de meest geleerde Engelse vrouw uit de zeventiende eeuw, die tien talen kende, was getrouwd en had drie kinderen. Zij was daarentegen niet van adel en moest als gouvernante van een Engelse prinses de kost verdienen.

Als we nu de Vrouwenrepubliek der Letteren vergelijken met de grotere, mannelijke *Res Publica litterarum* dan vallen in de eerste plaats de overeenkomsten op: (1) Van Schurman correspondeert zoals haar mannelijke collega's ook over de landsgrenzen heen met vrouwen uit Denemarken, Ierland, Engeland, Frankrijk en Duitsland. (2) Hoewel ze zelf een strikte calviniste was, correspondeerde ze bovendien over godsdienstgrenzen heen met Elizabeth van Bohemen die luthers was, met de katholieke Marie Jars de Gournay, de lutherse Birgitte Thott, de anglicaanse Bathsua Makin en met Marie du Moulin en Dorothea Moore die van een andere protestantse signatuur dan Van Schurman zelf waren. (3) Ze schrijft in de internationale voertaal van die tijd, het Latijn, maar door haar polyglottisme kon ze zich ook in het Hebreeuws, Grieks en Frans uiten. Frans was na Latijn de tweede internationale taal in Europa en veel vrouwen waren Frans machtig. De reden waarom Van Schurman soms geen Latijn gebruikt maar Grieks en Hebreeuws kan samenhangen met haar opvatting dat Grieks en Hebreeuws heilige talen waren die ons zelfs na het graf zouden bijblijven. (4) De brieven en gedichten worden op de gebruikelijke wijze verstuurd: ze stuurt ze per post of zij geeft ze met haar broer of met vrienden mee: "Mijn broer die op het punt staat om naar Engeland af te reizen, zal deze brief bij je bezorgen", zo schrijft ze aan

Dorothea Moore (Van Schurman 1652: 191). (5) De geleerden uit de Republiek der Letteren schreven graag introductiebrieven voor elkaar. Ook Van Schurman deed dat. Zo schreef ze een aanbevelingsbrief voor haar Iers-Engelse geleerde vriendin om in contact te komen met Rivet. (6) De onderwerpen die ter sprake komen bestrijken eveneens een breed terrein: politiek nieuws, godsdienst, levensfilosofie, de bestudering van de Klassieken, etc. Zo geeft ze de prinses Elizabeth von Bohemen, een geleerde vrouw, leerlinge en geliefde van Descartes, het advies een degelijke studie te maken van Xenophon, Curtius, Plutarchus, Suetonius en Tacitus. Uit hun werk zou je het karakter van vorstelijke personen beter leren kennen (Van Schurman 1652: 25). Dat is natuurlijk nuttig voor een prinses. (7) Evenals haar mannelijke collega's wisselt Van Schurman geschenken uit. Zo stuurt ze haar zelfportret vaak mee en met een brief aan Dorothea Moore stuurt ze ook haar *Dissertatio* mee.

4. Verschillen

Het kardinale verschil met de Mannelijke Republiek der Letteren is het thema dat in Van Schurmans correspondentie steeds ter sprake komt: *de vorming van vrouwen*. Dat is geen wonder als we weten dat al deze vrouwen zelf de moeizame weg hadden moeten gaan om een geleerde vrouw te worden. Bovendien waren ze vaak betrokken bij vrouwenopvoeding in hun eigen land. Van Schurman had in haar *Dissertatio* geschreven dat een vrouw kon studeren als ze vrij van financiële en huishoudelijke zorgen was, in het bezit van een gemiddeld intellect en met haar studies de eer van God op het oog had (Van Schurman 1641; Van Eck 1992). Voor vrijwel alle vrouwen met wie zij correspondeerde was zij de autoriteit. Zij gaf advies en schreef over vroegere voorbeeldige vrouwen als Lady Jane Gray en Koningin Elizabeth van Engeland. Maar ze bewonderde ook haar Franse voorganger, de veel oudere Marie Jars de Gournay (Parijs 6 oktober 1566-1645), een schrijfster en autodidact die in 1626 haar tractaat *De l'égalité des hommes et des femmes* publiceerde waarin ze de vrouw aan de man gelijkstelde. Van Schurmans *Dissertatio* is er door beïnvloed. Van Schurman brengt haar bewondering voor De Gournay onder andere tot uitdrukking in een Latijns gedicht (Van Schurman 1652: 303).

Van Schurman adviseert ook Bathsua Makin, de Engelse gouvernante van prinses Elizabeth die ze al vanaf haar vijfde jaar Grieks, Latijn en Hebreeuws leerde. De twee vrouwen schreven elkaar al in 1640-5 in het Grieks:

Anna Maria van Schurman groet de zeer geëerde en geleerde mevrouw Bathsua Makin.[...] [U] hoeft zich verder nergens zorgen over te maken, dan om uw talent te gebruiken voor de opvoeding van de kleine prinses (Elizabeth), zodat het zal lijken alsof die beroemde Koningin Elizabeth [...] weer in leven is.

Helaas stierf het prinsesje een vroege dood. Makin stichtte hierna een speciale meisjesschool. Toen ze 73 was, publiceerde ze *An Essay to revive the Antient Education of Gentlewomen*, een pleidooi voor de studie van

vrouwen dat sterk door Van Schurman's *Dissertatio* beïnvloed is (Van Beek 1995a).

Ook Dorothea Moore (1613/7-1664), een adellijke Iers-Engelse vrouw die een tijdje in Dublin, Londen en in Utrecht woonde, was erg geïnteresseerd in de vorming van vrouwen. Ze schreef een brief met de titel "Of the Education of Girls" (Fraser 1986: 363). Van Schurman prees haar in een Hebreeuwse brief: "Jou in het bijzonder heeft Adonai [God] uitgekozen als een lieflijke kroon voor al de vrouwen" (Van Schurman 1652: 154).

Birgitte Thott maakte een prachtige vertaling in het Deens van Seneca's *Philosophus* (1658) met een voorwoord aan vrouwen. Het eerste en belangrijkste lofdicht voorin hetzelfde boek is van Van Schurman. Hierin feliciteert ze de heldin:

Et Senecae magnam nunc Foemina Nobilis umbram
 Et cineres tanti est ausa ciere Viri
 Huic dedit illa novam Arctoo sub sidere Vitam
 Atque novo doctum jam facit ore loqui
 (Thott 1658; Alenius 1984)

(Nu heeft een edele vrouw het gewaagd om de grote schaduw van Seneca en de ashopen van deze belangrijke man tot leven te wekken. Hem gaf zij nieuw leven onder de noordelijke sterren en ook doet zij de wijsgeer met een nieuwe mond spreken.)

Ze noemt Thott ook de *De Tiende muze* in het Noorden.

Marie du Moulin, een Franse geleerde vrouw schreef in het Hebreeuws en Frans aan Van Schurman hoe ze op aanraden van haar "meesteres" en vriendin Van Schurman toch Hebreeuws was gaan leren, ondanks haar aanvankelijke reserves:

Aan mijne meesteres Anna Maria van Schurman
 Ik gedenk de dagen van voorheen toen ik in uw huis was, toen ik aan uw boezem lag en u mij leerde en zei: "Ga studeren, scherp je verstand, want dit zal een bron van vreugde voor je zijn". Maar ik zei: "Dat kan ik niet, want van mijn jeugd af ben ik opgevoed zoals de jonge meisjes van mijn vaderland, om allerlei smakelijke spijzen gereed te maken, om allerlei handwerken te maken van linnen, wol en purper, en om allerlei spreien te borduren."

Nu correspondeerde Van Schurman ook over vrouwenstudies met een man zoals André Rivet en daar is ook haar *Dissertatio* uit voortgekomen. De verhouding is dan anders, omdat hij haar leermeester is. Voor de meeste andere geleerde vrouwen vervulde zij de rol van het grote voorbeeld en de adviseur.

Een ander verschil tussen de mannelijke Republiek der Letteren en de Vrouwenrepubliek is dat Van Schurman en de andere geleerde vrouwen niet zo gemakkelijk op reis konden. Ze hadden als vrouw al geen toegang tot de

universiteit, een uitermate geschikte plek om contacten te leggen. Om na een universitaire studie op reis te gaan, was voor vrouwen onmogelijk. Van Schurman had als enige toestemming om colleges te volgen, maar dan wel achter een gordijn. Zij had ook meer huishoudelijke verplichtingen thuis. Zo had ze na de dood van haar moeder de zorg voor twee oude, blinde, inwonende tantes. Toch weten we van één reis, in 1653. De oude tantes Sybille en Agnes von Harff wilden een rechtszaak in Keulen aanspannen om hun geconfisceerde goederen weer terug te krijgen. Van Schurman en haar broer gingen mee. Tijdens haar verblijf in Keulen maakte ze meteen van de gelegenheid gebruik om met katholieke professoren te disputeren (Van Beek 1992: 66-71).

Van Schurman heeft van haar netwerk van geleerde vrouwen slechts Marie du Moulin en Elizabeth van Bohemen persoonlijk gezien. Dorothea Moore kwam als uitzondering zelf langs (Schotel 1853: 97). Mannen uit de Republiek der Letteren kwamen daarentegen vrij geregeld langs bij Van Schurman.

Toegegeven: het netwerk van geleerde vrouwen is kleinschaliger dan dat van geleerde mannen. Het heeft zich ook minder geprofileerd. De geleerde vrouwen waren ook afhankelijk van het veel omvangrijkere mannelijke netwerk. Toch heeft het vrouwelijke netwerk genoeg eigenheid om een eigen naam te verdienen: *Vrouwenrepubliek der Letteren*. In dit netwerk van vrouwen over heel Europa zat Van Schurman als een spin in het web. Ze spon vermoedelijk veel meer draden over Europa dan wij nu zien. Bovendien waren er veel meer webben, zoals dat van koningin Christina van Zweden.

In navolging van Margaret Ezells pleidooi om vooral vroege vrouwen teksten op te sporen, te contextualiseren en uit te geven (Ezell 1993), wordt er al veel onderzoek gedaan naar teksten in de volkstaal. Ik zou echter willen pleiten om ook aandacht te geven aan de netwerken en teksten van geleerde, polyglotte vrouwen. Doordat ze voor een belangrijk deel schreven in talen die nu door nog maar weinig mensen gelezen worden, zijn ze nog meer onderbelicht gebleven dan andere schrijvende vrouwen uit het verleden.

*Departement Grieks Universiteit van Stellenbosch
E-pos: pvb@maties.sun.ac.za*

Bibliografie

Alenius, M. 1983. Seneca-oversætteren Birgitte Thott et fagligt portræt. *Danske Studier*. ed. Kjaer, I & Lundgreen-Nielsen, Fl. Copenhagen: Akademisk Forlag, 5-46.

Alenius, M. 1991. Learned Scandinavian Women in the 17th and 18th Centuries. *Acta Conventus Neo-latina Torontonensis*. ed. Dalzell, A. & Fantazzi, Ch. New York: Binghamton, 117-87.

Birch, U. 1909. *Anna van Schurman: Artist, Scholar, Saint*. London: Longmans, Green and Co.

Bots, J.A. 1971. André Rivet en zijn positie in de Republiek der Letteren. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 84: 24-35.

Bots, J.A.H.G.M. 1977. *Republiek der Letteren: ideaal en werkelijkheid*. Amsterdam: APA-Holland Universiteits Pers.

De Baar, M. et al. 1992. *Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw*. Zutphen: Walburgpers.

De Baar, M. et al. 1996. *Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Dordrecht-Boston-London: Kluwer Academic Publishers. (International archives of the history of ideas, 146.)

Dibon, P.; E. Estourgie; H. Bots. 1971. *Inventaire de la correspondance d'André Rivet (1595-1650)*. Den Haag: Martinus Nijhoff (Archives internationales d'histoires des idées, 43.)

Dibon, P. 1975. L'université de Leyde et la République des Lettres au 17e siècle. *Quaerendo* 5: 18-32.

Dibon, P. 1976. Les échanges épistolaires dans l'Europe savante du XVIIe siècle. *Revue de synthèse* 81: 31-50.

Dibon, P. 1978. Communication in the Respublica literaria of the 17th century. *Res publica literarum, studies in the classical tradition*. Deel 1: 43-55.

Douma, A.M.H. 1924. *Anna Maria van Schurman en de studie der vrouw*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Ezell, M. 1993. *Women writing Literary History*. Baltimore and London: John Hopkins University Press.

Fraser, A. 1986. *The Weaker Vessel: Woman's lot in seventeenth century England*. London: Methuen.

Index Librorum Prohibitorum. 1937. S.l.: Typis Polyglottis Vaticanis.

Kossmann, Fr. ed. 1925. *Gedichten van Anna Roemers Visscher ter aanvulling van de uitgave harer gedichten door Nicolaas Beets*. 's-Gravenhage.

Makin, B. 1673. *An Essay to revive the Antient Education of Gentlewomen, in Religion, Manners, Arts and Tongues. With an Answer to the Objections against this Way of Education*. London.

Rang, B. 1987. Geleerde vrouwen van alle Eeuwen ende Volckeren, zelfs oock by de barbarische Scythen. De catalogi van geleerde vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw. *Geleerde vrouwen. Negende jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. ed. Tineke van Loosbroek et al. Nijmegen: Sun, 36-64.

Schotel, G.D.J. 1853. *Anna Maria van Schurman.*'s-Hertogenbosch: Gebroeders Muller.

Stegeman, S. 1993. How to set up a scholarly correspondence. Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712) aspires to Membership of the Republic of Letters. *Lias* 20: 227-43.

Thijssen-Schoute, C.L. 1967. *Uit de Republiek der Letteren.* 's Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Thott, B. 1658. *Lucii Annæi Senecæ den Vitberømte oc Nafnkundige Philosophi eller Viszdoms Elskeris Skrifter, som om Sæderne oc et Skickeligt Lefnit handler, oc med bestandighed i medgang oc modgang det at fremdrage underviser. Af samme authore paa Latine skrefvit. Nu paa voris Danske maal ofversat af den sin næste dermed at tiene begierer trolig.* Sorø: George Hantsch.

Van Beek, P. 1992a. *Verbastert christendom: Nederlandse gedichten van Anna Maria van Schurman (1607-1678).* Houten: Den Hertog.

Van Beek, P. 1992b. Nederlandse gedichten van Anna Maria van Schurman. *Anna Maria van Schurman 1607-1678: een uitzonderlijk geleerde vrouw.* Zutphen: Walburgpers, 75-92.

Van Beek, P. 1995a. One Tongue is Enough for a Woman: the correspondence in Greek between Anna Maria van Schurman (1607- 1678) and Bathsua Makin (1600-167?). *Dutch Crossing* 19: 24- 48.

Van Beek, P. 1995b. Sol iustitiae illustra nos: de femme savante Anna Maria van Schurman (1607-1678) en de Universiteit van Utrecht. *Akroterion* 40: 145-162.

Van Beek, P. 1996a. O Utrecht, lieve Stadt... ; Poems in Dutch by Anna Maria van Schurman. *Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678).* Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers, 69-85.

Van der Stighelen, K. 1987. *Anna Maria van Schurman (1607- 1678) of "Hoe hooge dat een maegth kan in de konsten stijgen".* Leuven: Universitaire Pers.

Van Eck, C. 1992. Het eerste Nederlandse feministische traktaat? Anna Maria van Schurmans verhandeling over de geschiktheid van vrouwen voor de wetenschapsbeoefening. *Anna Maria van Schurman 1607-1678: een uitzonderlijk geleerde vrouw.* Zutphen: Walburg Pers, 49-60.

Van Eck, C. 1996. The first Dutch feminist tract? Anna Maria van Schurman's dissertation of women's aptitude for the study of arts and sciences. *Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678).* Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers, 43-53.

Van Schurman, A.M. 1636. *Inclytæ atque urbi Traiectinae Nova Academia*

nuperrime donatae gratulatur Anna Maria à Schurman. *Academiae Ultrajectinae inauguratio una cum orationibus inauguralibus*. Utrecht: Aegidius en Petrus Roman.

Van Schurman, A.M. 1641. Nobiliss. Virginis Annae Mariae a Schurman Dissertatio De Ingenii Muliebris ad Doctrinam, & Meliores Litteras Aptitudine. Accedunt Quaedam Epistolae eiusdem Argumenti. Leiden: Elsevier.

Van Schurman, A.M. 1648. Nobiliss. Virginis Annae Mariae A Schurman, Opuscula Hebraea, Graeca, Latina, et Gallica. Prosaica & Metrica. Leiden: Elsevier.

Van Schurman, A.M. 1650. Nobiliss. Virginis Annae Mariae A Schurman Opuscula Hebraea, Graeca, Latina, et Gallica: Prosaica & Metrica. Editio secunda, auctior & emendatior. Leiden: Elsevier.

Van Schurman, A.M. 1652. Nobiliss. Virginis Annae Mariae A Schurman. Opuscula Hebraea, Graeca, Latina, et Gallica, Prosaica et Metrica. Editio tertia, auctior & emendatior. Utrecht: Johannis à Waesberge.

Van Schurman, A.M. 1659. The Learned Maid or Whether a Maid may be a Scholar. A Logick Exercise. London: June.

Van Schurman, A.M. 1673. Eukleria seu Melioris Partis Electio. Tractatus Brevem Vitae ejus Delineationem Exhibens. Altona: Cornelius van der Meulen.

Van Schurman, A.M. 1684. Eucleria, of Uitkiezing van Het Beste Deel. Waar in verthoont wert een kort begrip van haar leven, als mede veel Hooft-stukken van den Godsdienst grondig werden verklaart. Amsterdam: Jacob vande Velde.

Van Schurman, A.M. 1685. Eukleria seu Melioris Partis electio. Pars Secunda, Historiam vitae ejus usque ad mortem persequens. Amsterdam: Jacob vande Velde.

Van Schurman, A.M. 1978. Eucleria, of Uitkiezing van Het Beste Deel. Waar in verthoont wert een kort begrip van haar leven, als mede veel Hooft-stukken van den Godsdienst grondig werden verklaart. Facsimile van 1684. Met een inleiding van S. van der Linde. Leeuwarden: De Tille.

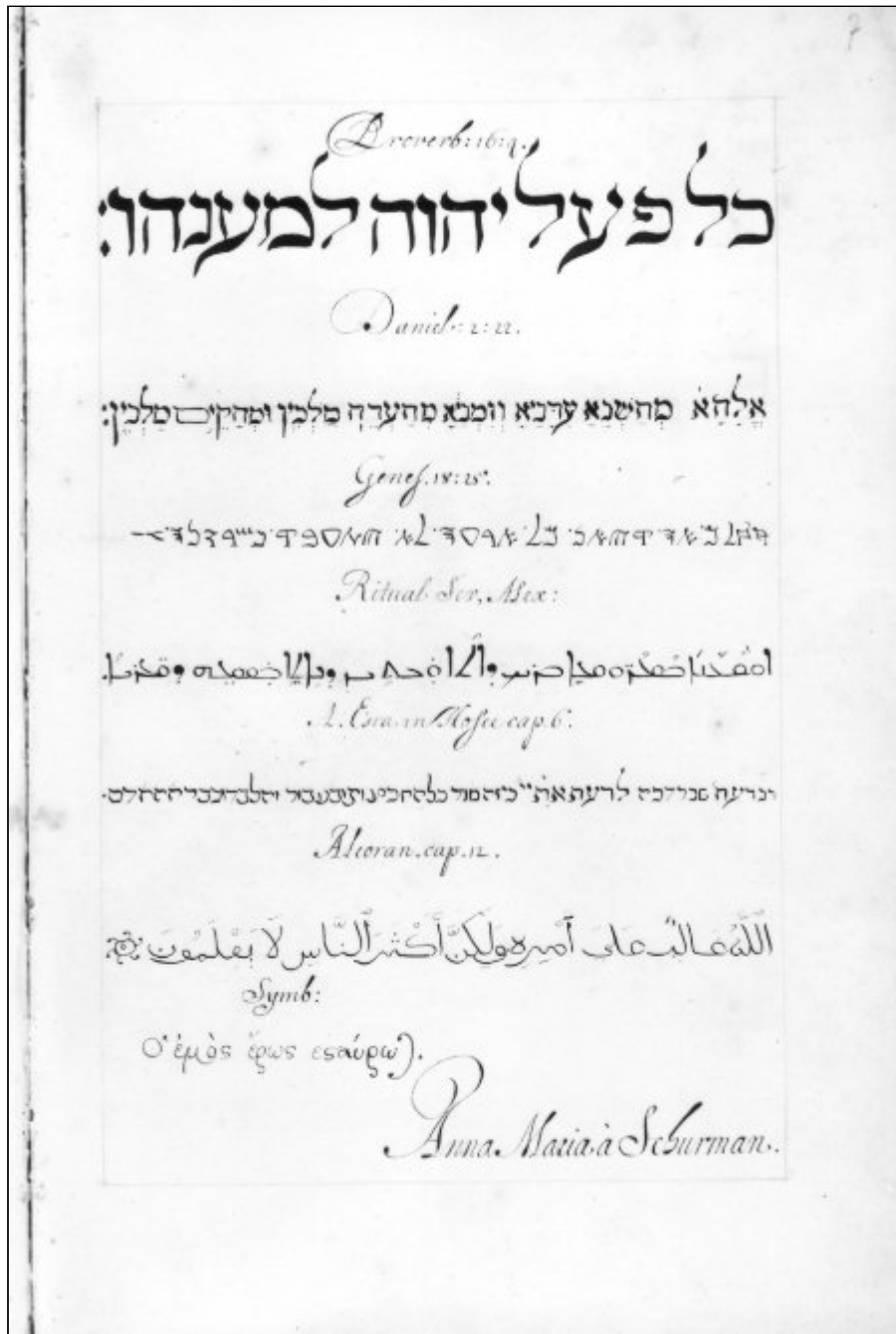
Ultee, M. 1987. The place of the Dutch republic of letters of the late 17th century. Dutch Crossing 31: 54-78.

Waquet, F. 1989. Qu'est-ce que la République des lettres? Essai de sémantique historique. Bibliothèque de l'école des Chartres 147: 473-502.

Elektroniese weergawes van T.N&A Kontaknommers Algemeen Riglyne vir outeurs Bo

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 3de Jaargang, Nommer 1. Junie 1996

Een blad calligrafie van Van Schurman

Keer terug na [artikel](#)

W. van Gorp | René Wezel | Pieta van Beek | H.P. van Coller | Eep Francken |
W.F. Jonckheere | Klaas Schreuder

Normdeurbreking as basis vir literatuurgeskiedskrywing: omtrent De onrustzaaier deur Willem van Maanen

- H.P. van Coller -

Abstract

The word "canon" does not refer to a stable and unchangeable body of works but is linked to norms and values within a certain historical and geographical framework. A working definition of "canon" is that it is a collection of texts that are regarded by a specific society at a specific moment in time as valuable and worth preserving. One of the most important canonization processes is the writing of literary history. In this article "Innovation as basis for literary history: regarding De onrustzaaier" the contemporary and later reception of a novel (De onrustzaaier) by the Dutch author W.A. van Maanen, is taken as case study. Originally regarded as an important novel, it later fell into obscurity and eventually was totally ignored by Dutch literary historians. At the same time, however, important South African critics ranked this book as one of the most important modern novels. Explanations for these seemingly conflicting processes are offered, inter alia that literary value has less to do with the so-called intrinsic value of texts than with the context-bound, dominant poetics in a literary system. In conclusion, a literary history based on the idea of literary history as a series of radical breaks is rejected, on the basis of presenting too narrow a view of literary evolution.

Wat is canon, wat verstaan we onder canonvorming binne het literaire veld? Is die canon een didakties instrument, of een boekenlijst die orde in die chaos en rangorde in die veelheid bring en die ons aanbeveel wat "goed" is? Is die canon in die eerste plaas die veruitwendiging van die humane en estetiese behoeftes van die maatskappij, of althans een deelgroep ervaar, waardeur uitdrukking word gegee aan wat leden / lezers belangrik agter en hoe skrywers dink; of is die canon een nasionaal-kultureel paspoort, die literaire ruggesraat van een politiek gekleurde grand récit dat in ooreenstemming is gebring met die ideologie van diegene die die verlede, die hede en die toekomst reconstrueer en dirigeren?

Daemen-De Gelder 1996: 1

Tentatiewe antwoorde op hierdie vrae word gegee in Van Coller (1995). Die kanon is 'n versameling van tekste ('n herlesing daarvan) wat as

"verwysingspunt" dien binne 'n literêre sisteem. Hierdie waardevolle tekste word derhalwe ook bewaar en van die een geslag oorgedra na 'n volgende geslag. Literatuurgeskiedskrywing, bloemlesings, biblioteke en opvoedkundige instellings speel hierin 'n belangrike rol. Die ontstaan, instandhouding en aanpassing van kanons is nooit slegs 'n literêre aangeleentheid nie, maar is ook afhanklik van buite-literêre kragte.

Dit is nuttig om te onthou dat die kanon, as oop versameling, 'n kern en 'n periferie sal hê wat voortdurend aan die verander is. Harris (1991) praat daarom van 'n stabiele (diachroniese) kanon en van die meer veranderende (sinchroniese) kanon. Dit beteken dat pasgepubliseerde werke eers ná 'n seleksieproses opgeneem word in die sinchroniese, eietydse kanon. Opname in die diachroniese kanon (die sogenaamde "klassieke" tekste) is 'n veel moeiliker opgawe. Werke kan (mettertyd) uit die diachroniese kanon wegval omdat hulle nie in staat is om opeenvolgende geslagte lesers te boei nie, veral waar daar 'n belangrike konkurrent (met byvoorbeeld dieselfde tema) na vore kom. Will van Peer (1993: 140 e.v.) verwys in hierdie verband na Arthur Brooke se *The Tragical Historye of Romeus and Juliet* (1562), eers stewig deel van die Engelse kanon. Shakespeare se *Romeo and Juliet* word omstreeks 1593/94 geskryf en is (onder andere tematies) 'n voortbou op Brooke se teks. Veral omdat dit 'n veel kompleksere teks is, skuif dit Brooke se teks egter (vir altyd?) uit die Engelse kanon.

'n Teks kan egter ook deurdring tot die sinchrone kanon en daarna later geweier word uit die diachroniese kanon op grond van die feit dat dit byvoorbeeld bots met die dan geldende literatuuropvatting of "smaak". Die bepaalde redes het dikwels met literêre aspekte weinig te make. 'n Teks sou byvoorbeeld ideologies onaanvaarbaar of oninteressant kon wees vir die kanoniserende instansies.

In die volgende oorsig wil ek, aan die hand van die Nederlandse roman *De onrustzaaier* (Willem van Maanen), iets illustreer van die vreemde wyse waarop kanoniseringsprosesse werk. Hierdie roman word na sy verskyning in die jare vyftig dadelik opgeneem in die Nederlandse sinchrone kanon en dring selfs deur tot die diachroniese kanon, net om later in die jare sewentig en tagtig daaruit te verdwyn. My hipotese in hierdie verband is dat veranderde literaturopvatting hiervoor verantwoordelik is. *De onrustzaaier* word skynbaar deur latere herskrywers (veral literatuurgeskiedskrywers) toenemend gesien binne wat Jurij Lotman (sien: Van Gorp 1991: 130) die Estetika van Identiteit noem, dus as normbevestigende literatuur. Binne 'n paradigma (soos die na-oorlogse Nederlandse literêre sisteem) waarin die Estetika van Opposisie - normverandering dus - sentraal staan, raak hierdie roman in die vergetelheid.

Na verskyning word dit deur die invloedryke Afrikaanse skrywer, kritikus en kanoniseerder, N.P. van Wyk Louw, aangeprys as model vir die Afrikaanse prosaskrywer. Hierdie mening word nog later onderskryf deur André P. Brink, in die jare sewentig en tagtig die belangrikste kanoniseerder in die Afrikaanse literêre sisteem. *De onrustzaaier* neem ook vir jare 'n sentrale posisie in binne die Afrikaanse literêr-didaktiese kanon omdat dit wyd voorgeskryf word in skole en universiteite. Alleen al hierom is dit duidelik dat hierdie roman in Suid-Afrika gekanoniseerd geraak het in die tyd dat dit

in Nederland uit die kanon verdwyn het. Vanselfsprekend moet 'n rede gesoek word vir hierdie kontrasterende evaluering en kanonisering.

Lefevere (1989) gee 'n boeiende verslag van die wyse waarop skrywers (as herskrywers) te werk gaan om literatuuropvattinge te verander. Sy tese is dat 'n literêre sisteem konserwatief van aard is en nie maklik verander nie. 'n Skrywer wat derhalwe vernuwing wil bring binne 'n bepaalde sisteem, moet dit aanval om sodoende verandering te bewerkstellig, en het ook voogdyskap / beskerming (Lefevere praat van "patronage") nodig van invloedryke persone binne die bepaalde sisteem. 'n Sprekende illustrasie hiervan is die Suid-Afrikaanse Dertigers se aanslag op die literaturopvattinge van hul tyd, en op die kritici (soos E.C. Pienaar) wat hierdie opvattinge verwoord het. Ten spyte van al die latere kritiek op F.E.J. Malherbe (veral deur N.P. van Wyk Louw), het hy indertyd wel as beskermmer van hierdie nuwe beweging opgetree (sien Kannemeyer 1994: 63) en is sy goedgunstigheidsaanvanklik gretig benut.

N.P. van Wyk Louw het in sy invloedryke teks *Vernuwing in die prosa* (1961) duidelik probeer om, wat bekendstaan as die heersende "poëtikale opvattinge", ten opsigte van die Afrikaanse prosa te verander. Sy aangryp van 'n Nederlandse teks as voorbeeldteks is derhalwe 'n strategie ter voorbereiding van 'n nuwe soort prosamodel. Hy was juis besonder gelukkig, omdat hy as invloedryke kritikus, geen beskerming nodig gehad het vir sy nuwe poëtikale opvattinge nie.

Willem van Maanen is tydens sy driejarige verblyf as kind in Rotterdam leerling aan die "Werkplaats Kindergemeenschap Kees Boeke te Bilthoven", 'n vorm van eksperimentele onderwys waarby kreatiwiteit, estetiese vorming en individuele ontwikkeling veral aandag gekry het (Van der Pol 1984: 1). Daar maak hy ook kennis met Joop Westerweel met wie hy na die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog 'n versetsgroep vorm. Van Maanen was veral aktief betrokke by die versorging van Joodse vlugtelingen en die vind van skuilplekke (sogenaamde "onderduikadressen") vir hulle. Hierdie feite is nie sonder relevansie vir 'n beter begrip van veral die resepsie van sy latere roman *De onrustzaaier* nie.

Sy tweede roman *De onrustzaaier*, word onderskei met die Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs. Ondanks positiewe ontvangs en literêre pryse word Van Maanen nouliks genoem in literêre oorsigte. In Lodewick (1959: 400) word *De onrustzaaier* darem nog "een welkome verschijning" genoem en deur Stuiveling (1959: 255) gekenskets as "ironische werk". Kuypers en De Ronde (1972) stel ietwat apodikties dat Van Maanen in *De onrustzaaier* "de schoolstrijd in en kleine stad (behandelde) met de nodige ironie"! In Sivirsky (1960) en eweneens in Knuvelder (1970) word Van Maanen nie vermeld nie.

Dit is daarom nie verwonderlik nie dat sy naam geheel en al ontbreek in Anbeek (1990) en ook in Schenkeveld-Van der Dussen (1993). Dit is veral begrypbaar binne die benadering van Anbeek, wat literatuurgeskiedenis sien as die beskrywing van veranderende literêre norme of konvensies (Anbeek 1990: 13). Anbeek se invalshoek gee aanleiding tot bepaalde gevolge omdat daar gekonsentreer word op tekste "die als essentieel binne een bepaalde ontwikkeling kunnen worden beschouwd" (Anbeek 1990: 15). Daar word niks gerep van "marginale" tekste wat buite hierdie sentrale optiek val nie.

Anbeek se boek is dus nie 'n boek waarin getrag word om 'n allesomvattende literatuurgeskiedenis te wees nie, en sy keuse vir insluiting van tekste al dan nie, berus op bepaalde kriteria, en op sy visie van literatuur.

Van Maanen word beheers deur "de verhouding tussen schijn en werkelijkheid" (Van der Pol 1984: 3; Van Hoof 1982). By die Nederlandse prosaskrywers van 1945 af word veel eerder gekonsentreer op "een prozavorm waarin de relatie werkelijkheid / fictie onderzocht wordt" (Anbeek 1990: 264).

Schenkeveld-Van der Dussen (1993: v) is dit met Anbeek eens dat geschiedenis nie "bestaan" nie, maar 'n konstruksie agteraf is. Haar boek dien opgevat te word as "een geschiedenis van literatuur van het Nederlandstalige deel van de wereld". Hoewel sy as verweer self sê "niet alle belangrijke werken en niet alle belangrijke auteurs komen aan de orde", is die weglating van Van Maanen ook daarmee nie bloot vanselfsprekend nie. Sy stel dit trouens self dat "de canon van belangrijk geachte auteurs en werken" (my kursivering, H.P.v.C.) tog slegs geleidelik verskuif (Schenkeveld-Van der Dussen, 1993: vi). Kennelik resorteer Van Maanen nie onder "de belangrik(st)e auteurs" en *De onrustzaaier* nie onder die belangrik(st)e werke nie. Uit die voorafgaande blyk onomstootlik dat Van Maanen uit die diachroniese Nederlandse kanon verdwyn het.

Uit 'n verteenwoordigende resepsie-geskiedenis ten tye van die verskyning van *De onrustzaaier* (1954) (en uit enkele kontemporêre evaluasies), blyk die tegendeel. Jos Panhuijsen (1955) noem *De onrustzaaier* "een zeldzaam mooi, sterk en gaaf boek [...]. Van Maanen [...] is ongetwyfeld een van de voornaamste prozaïsten van het ogenblik." Ten spyte van die feit dat die boek 'n aktuele boek is, het Van Maanen hom nougeset gehou "aan zijn vak van romanschrijver". By implikatie word hier verwys na Van Maanen se vermeende "objectiviteit". Hoewel Mosheuvél (1955), in 'n positiewe resensie, pertinent wys op die "toeschouwersfiguren die Van Maanen's wereld bevolken", maak hy van hulle geen ideale figure nie.

Die notaris verteenwoordig daarenteen vir Greshoff (1955) sy ideaal, naamlik "het ideaal van de toeschouwer". Die boek van Van Maanen is vir Greshoff voortreflik vanweë die eenvoudige styl daarvan, die eie toon, onpartydigheid en die feit dat hy "niet onmiddellijk aan een voorganger of tijdgenoot hier of elders herinnert." Greshoff se interpretasie van hierdie "stil ironische verhaal" is dat die notaris 'n wyse man is en "de onrustzaaier het voorbeeld (is) van alles wat onwys is op deze wereld." 'n Boek soos *De onrustzaaier* "behoort tot de weinige, welke men gelezen móét hebben ...".

Sonder om ooit die terme te gebruik, wys Van der Pol (1984) op die intertekstualiteit en metafiksionele trekke in die werk van Van Maanen en op 'n groeiende besef "dat de taal niet in staat is die werkelijkheid nauwkeurig te formuleren" (Van der Pol 1984: 11). Hierdeur kom Van Maanen dig by 'n post-moderne bewussyn. Dit kom ook na vore uit sy siening van literatuur as 'n vorm van bedrog. Daarom het hy doelbewus getrag om sy lesers te mislei: "de creatieve handeling van het schrijven moet worden omgezet in een creatieve leesdaad" (Van der Pol 1984: 8). Van Maanen se kompositoriese eksperimente en verwysings na die diepte-psigologie word deur Zuiderent (1970), met verwysing naar *Hele steen* (1970), "uitlegkunde" genoem. Guy

van Hoof (1982) praat daarenteen van "een meesterstuk", 'n fassinerende en aangrypende boek "zoals er maar weinig in Nederlands geschreven worden." Daarom is sy slotbevinding dat Van Maanen ten onregte 'n nog steeds sterk ondergewaardeerde outeur is: "een van de meest autentieke talenten van de Nederlandse literatuur na de tweede wereldoorlog."

Van Maanen is goed bekend aan duisende Suid-Afrikaanse skoliere en studente omdat juis *De onrustzaaier* een van die "mees suksesvolle titels" was in *Academica* se reeks "Literatuur uit die Lae Lande". Hierdie reeks is in hoë mate die breinkind van mnr. J.J. (Koos) Human, eertydse skoonseun van N.P. van Wyk Louw. Laasgenoemde het veral tydens sy jare as hoogleraar aan die Vrye Universiteit van Amsterdam heelwat gedoen het om die Nederlandse boek in Suid-Afrika bekend te stel en het waarskynlik (indirek) bygedra tot hierdie latere reeks. In die jare sestig en sewentig word die politieke en kulturele betrekkinge tussen Nederland en Suid-Afrika naamlik afgeskaal ná die hoogbloei daarvan in die voorafgaande dekades.

As direkte gevolg hiervan, raak dit toenemend moeiliker om Nederlandse boeke te bekom, die stroom studente na Nederland word yler en weerstand teen Nederlands as vak neem ook toe in Suid-Afrika. Die SuidAfrikaans Rand se waardevermindering ten opsigte van die Europese geldeenhede blyk onstuitbaar te wees en Nederlandse boeke raak onbetaalbaar. Die uitgawe van Nederlandse boeke in Suid-Afrika, boonop met Afrikaanse woordverklarings en inleidings, sou 'n alternatief kon bied. Dit gebeur inderdaad met die verskyning van die reeks "Literatuur uit die Lae Lande".

Uit die volledige lys titels in hierdie reeks blyk implisiet reeds die uitgangspunte: daar word gekonsentreer op sogenaamde "hoogtepunte" uit die Nederlandse literatuur wat toeganklik, interessant en aanvaarbaar is vir Suid-Afrikaanse studente. Uit die lys blyk verder dat gekonsentreer word op "ouer" werke waar kopieregprobleme geen faktor is nie. Bowendien word daar ruimskoots geput uit die Vlaamse literatuur (dalk juis vanweë groter "toleransie" ten opsigte van Suid-Afrika). Verskeie moderne Nederlandse outeurs (soos Wolkers en Mulisch) ontbreek (vanweë kopieregweiering) en daarom kan hierdie reeks op geen manier as "verteenwoordigend" van die Nederlandse literatuur beskou word nie. Vanweë finansiële oorwegings (op skool is slegs prosawerke en enkele dramas voorgeskryf) word veral prosawerke in hierdie reeks opgeneem.

Dit sou oordrewe wees om te praat van 'n Suid-Afrikaanse "resepsie" van *De onrustzaaier*, hoewel dit een van die weinige moderne Nederlandse tekste is wat kort na verskyning wel in Suid-Afrika bespreek is. Op 21 November 1956 verskyn 'n stuk getitel "'n Gawe boek" deur N.P. van Wyk Louw in *Die Huisgenoot*. Hierdie stuk word later opgeneem in sy invloedryke *Vernuwing in die prosa* (1961). Louw steek van wal met hoë lof vir hierdie roman wat hy as model voorhou vir selfs "die beste Afrikaanse romans."

Op die spoor van sy gewaardeerde vriend Greshoff, sonder Louw ook die onpartydigheid ("sagte ironie", noem hy dit) van Van Maanen uit as 'n "romandeug". "Selde", sê Louw (1961: 60) "het 'n mens die gevoel dat die skrywer bloot wil sê: só is die lewe, só ryk aan verskeidenheid, so boeiend." Benewens die seldsame en dan funksionele (natuur) beskrywings sonder Van Wyk Louw die slot uit wat hy "groots" noem en selfs meer verantwoord as

Graham Greene se uitbeelding van die wonder aan die einde van *The end of the Affair*.

N.P. van Wyk Louw hou hierdie boek voor as model aan Afrikaanse prosaïste in sy besonder invloedryke bestekopname van die Afrikaanse prosa. Daaruit blyk dat hy *De onrustzaaier* aangryp omdat dit juis die deugde beliggaam waarna hy op soek is, veral "objektiwiteit", "onderbeklemtoning", "sagte ironie" en "funksionele (natuur)beskrywings". Gesien Van Wyk Louw se onbetwyfelbare status in dié jare, spreek dit haas vanself dat skrywers (en herskrywers) hierdie "raad" ernstig moes opgeneem het. Deur die "eggo" van Greshoff is Van Wyk Louw ook in der waarheid besig om Greshoff tot beskermheer te verhef, wat weer eens Lefevere se siening van sisteemverandering bevestig.

In sy inleidende toeligtig tot hierdie romanuitgawe in die reeks "Literatuur uit die Lae Lande" wys L. Eksteen duideliker op die verskil wat bestaan tussen die skrywer (Van Maanen) en die verteller (Pilaar): "dit is juis Van Maanen se deug as romansier dat hy hom nêrens as skrywer op die voorgrond bring of hom opdring nie. En die notaris is nie heeltemal so objektief teenoor meester Chris as wat hy teenoor die ander figure in die verhaal is nie" (Eksteen 1980: 29). Hieruit is af te lei dat Eksteen steeds van oordeel is dat Van Maanen "onpartydig" is.

André P. Brink (1975: 46) impliseer daarenteen wel dat meester Chris as ideaal voorgehou word: "die merkwaardige is dat hy dalk [...] des te béter die essensie van die verhouding Christus-gemeenskap illustreer: Christus as rebel teen die heersende stelsel." Die vermelding van Van Maanen (saam met internasionaal-bekende skrywers) in 'n korterige eksemplariese boek oor vernuwing in die prosa, is uitsonderlike lof vir hierdie outeur. 'n Mens ontkom egter nie aan 'n paar moontlike afleidings nie: Brink se eie "kontekstuele" verwysingsveld is dalk enersyds gekleur deur die status van Van Wyk Louw, een van die grootste kanoniseerders in die Afrikaanse literatuurgeskiedenis (Van Coller 1995).

So 'n verklaring is egter na my gevoel nie volledig genoeg nie. Dit is egter duidelik naïef om Brink se duidelike oorskatting van Van Maanen se werk as bloot 'n faux pas af te maak. Brink is self 'n belangrike skrywer (en kanoniseerder) wat in die jare sewentig (vergelyk maar net sy optrede by die 1973-byeenkoms van die Sestigters) daarna streef om maatskaplike betrokkenheid as "poëtikale" opvatting te vestig. Binne Lefevere (1989) se voorstelling, het Brink met hierdie propagering van 'n "nuwe" poëtika dus 'n beskermheer ("patron") nodig. Deur Van Wyk Louw se vroeëre positiewe oordeel oor Van Maanen as 't ware te eggo, word Van Wyk Louw in die rol van beskermheer geplaas. Boonop word Van Maanen - anders as by Van Wyk Louw - skielik in die hoofstroom van (Camusverwante) Sestigterdenke geplaas. Na my oordeel is hier veel eerder sprake van 'n slim kanoniseringsstrategie.

In die kontemporêre Nederlandse resepsie en ook in die aanvanklike Suid-Afrikaanse ontvangs, oorheers 'n ironiese lesing van *De onrustzaaier*. Dit maak van hierdie roman, ten spyte van die lof in hierdie interpretasie vervat, 'n "veilige", selfs milde roman omdat die ironie in wese relativerend is. Die satire daarenteen, is strydvaardig en daarom dikwels normdeurbrekend.

'n Nuwe teoretiese raamwerk het dikwels die gevolg dat onderwaardeerde aspekte van 'n werk (nuut) belig word en dat tekste selfs totaal anders gelees word. Van Coller (1982 en 1983) interpreteer *De onrustzaaier* binne die paradigma van literêre pragmatiek / taalhandelinge as 'n teks waarin die bedoelde perlokusie ver staan van die ironie. Dit is in feite 'n werk waarin sterk standpunt ingeneem word teen die burgerlike fatsoen, soos beliggaam in *Notaris Pilaar*. Die stigmatisering van Pilaar vind op verskeie maniere plaas:

1. Drankiname. Tydens die drie uur vertellerstyd (108 bladsye verteltyd) drink Pilaar drie bottels wyn en boonop verskeie glasies cognac. Die "selfkennis" waartoe hy volgens Eksteen kom (1980: 15), word hierdeur al gerelativeer.
2. Beeldspraak. Eksteen (1980: 18) wys daarop dat Pilaar aan die einde van sy vertelling met " 'n skerp en helder insig (besef) dat hy die nederlaag volkome gely het." 'n Opname van Pilaar se taalgebruik (vergelyk Van Coller 1982: 245) toon dat sy gebruik van militêre beeldspraak geensins verander nie. Sy strewende om eiebelang voorop te plaas trouens ook nie, want hy sien in Gait steeds iemand wat tot sy eie voordeel sou kon wees. Dit bevestig dat Pilaar (soos sy naam aandui) onveranderlik is.
3. Verwysings. Uit 'n studie van veral die Bybelse verwysings (onder andere na die Gelykenis van die Saaier, vergelyk Van Coller 1982) blyk dat Meester Chris sy eisoortige verlossingsboodskap na hierdie stadjie (Kampen) bring. Hy plaas nie die klem op die Hiernamaals nie, maar op die hier en nou, en beklemtoon die beginsel van maatskaplike hervorming en die sosialistiese idee van gelykheid. In wese is sy boodskap van liefde vir die naaste (volgens Christus self die "grootste gebod", onder andere in Matt. 22: 39) veel meer in pas met die Christelike moraal as die selfsugtige optredes van Heeringa en mej. Heidendaal.
4. Ruimte. Hierdie stadjie word doelbewus geteken as 'n afgeslote Middeleeuse ruimte (Van Coller 1983: 123). Met Meester Chris se verskyning word die inwoners tot 'n Verligting geskok en met sy vertrek keer die duisternis simbolies terug: "de zon is bijna onder", merk Pilaar op (135). In die roman kontrasteer opponerende ruimtes deurgaans met simboliese effek: die donker woonruimtes van die "geleerdes", te wete mej. Heidendaal en Heeringa, staan byvoorbeeld afgeteken teenoor Gait se vader se werkplek in die buitelug. Ruimtelik en filosofies ontsnap hy derhalwe aan die Middeleeuse duisternis want in sy denke is hierdie ongeleerde man kind van die Verligting.

Soos Pilaar se huis vasgebou is aan die stadspoorte, kan hy hom ook nie geestelik losmaak van die dogmatisme en benepenheid wat hierdie stadjie kenmerk nie. Hy bly tot aan die einde van die roman die beliggaming van én die Middeleeuse poortwagter én die onbetrokke Pilatus.

Van "ligte ironie" en neutraliteit soos byvoorbeeld Greshoff en Van Wyk Louw beweer, is daar, aldus Van Coller, in hierdie roman weinig sprake. Dit is in feite 'n genadelose hekeling van verskeie satiriese objekte:

skynheiligheid, vormgodsdienst, liefdeloosheid teenoor die naaste, materialisme, ensovoort. Dit vind geraffineerd neerslag in die wyse waarop die verteller hier gestigmatiseer word. Die satiriese norm is te vinde op verskeie plekke in die roman, dalk selde beter as in die ironiese besef dat "de ware christene ... onder de mensen die niets aan het geloof doen, [zitten]" (110).

Dit sou verwaand van my wees om te beweer dat die Nederlandse resepsie gebrekkig, selfs "foutief" was. Wel lyk dit vir my asof die klempasing op (milde) ironie hierdie werk benadeel het binne die Nederlandse na-oorlogse prosatradisie van veel feller opstand teen burgerlike norme. Na my gevoel het juis die besef van die normdeurbrekeende aard van hierdie roman hom 'n staanplek verseker in die Afrikaanse literatuurbeoefening omdat ons eie literatuur die afgelope dekades gestaan het in 'n (satiriese) tradisie van betrokkenheid.

Anbeek skryf dat literatuurgeskiedskrywing wat hom rig op normverandering die moontlikheid bied om 'n verbintenis te lê met maatskaplike veranderinge en tewens vergelyking met die ontwikkeling in ander taalgebiede moontlik maak. Hoewel dit vanselfsprekend so is dat (bepaalde) maatskaplike veranderinge ook 'n direkte uitwerking kan hê op literêre evolusie, is daar geen blote wetmatigheid van oorsaak en gevolg in hierdie verhouding nie. Weens interne dinamiek, sal een literêre sisteem binne vergelykbare historiese omstandighede ook anders ontwikkel as 'n ander. 'n Benadering soos dié van Anbeek, wat (krampagtig) uitgaan van normdeurbreking binne 'n bepaalde literêre sisteem bekijk dié sisteem as 't ware in isolasie. Omdat dit skrywers negeer van wie geen "uitstraling" uitgegaan het nie (Anbeek 1990: 265), word sekere kategorieë werke en outeurs maklik uitgesluit. So word die oë byvoorbeeld gesluit vir "eksterne" aspekte wat na my gevoel ook relevant behoort te wees in literatuurgeskiedskrywing. Dat 'n bepaalde skrywer, soos Cees Nooteboom, in die buiteland groot bekendheid geniet en dikwels vertaal word, beteken dat hy daar 'n bepaalde "uitstraling" het en hierdie feit behoort ook sy "plek" in die Nederlandse literatuur te raak. Op dieselfde wyse is die inpak van Willem van Maanen in Suid-Afrika ook nie sonder enige relevansie vir die Nederlandse letterkunde nie.

'n Ander nadeel van Anbeek se benadering is dat "randfiguren" maklik in vergetelheid kan verdwyn. Hulle is figure wat periferaal staan ten opsigte van wat Anbeek noem 'n "gezamentlike revolusie" - byvoorbeeld die vernuwing van Vyftig - of ten opsigte van 'n "programma". Wat Van Deel (1986: 90) skryf oor Willem Brakman is ten dele ook van toepassing op Van Maanen: "Er zijn allerlei factoren voorstelbaar die ertoe hebben bijgedragen dat schrijvers als Brakman [...] onderbelicht bleven. In het algemeen kan men zeggen dat het literair klimaat hun parten heeft gespeeld. De jaren zestig waren natuurlijk de jaren van [...] schrijvers die zich ook publiekelijk manifesteerden en die zekere taboes doorbraken. [...] De andere soort literatuur die de aandacht ving [...] was de experimenterende [...]. Beide soorten verdrongen de mogelijke belangstelling voor veelal meer traditionele, rustig en onopvallend doorwerkende schrijvers, die bovendien hun persoon niet mengden in het literaire beoordelingsmechanisme."

Normdeurbreking word gewoonlik gesinjaleer deur resipiënte van literatuur (dus resensente en ander kritici). Hoewel dit selde gebeur, is dit in beginsel

wel moontlik dat belangrike werke later eers (her)ontdek word vanweë 'n aanvanklike gebrekkige resepsie óf dat die uitstraling daarvan nie onmiddellik neerslag vind in resepsies nie maar veel later sigbaar word in "kreatiewe resepsie". Dit is 'n vorm van intertekstualiteit waardeur ander (literêre) werke 'n verband lê met hierdie miskende werke. Dit het byvoorbeeld in die Modernisme gebeur dat "many breaks with convention, which would later on be acknowledged as major innovations [...] were not recognized as such by most contemporaries" (D'haen en andere, 1989: xix). Boonop is die beginsel van normdeurbreking 'n oorbeklemtoning van die Estetika van Opposisie ten koste van die Estetika van Identiteit. In D'haen en andere (1989) word 'n stewige saak uitgemaak daarvoor dat konvensie en vernuwing beide 'n rol speel in die evolusie van 'n literêre sisteem, trouens "in the contemporary literary market the stocks of "innovation" are going down, and those of "continuity" are on the rise" (p. vii). Vernuwing geskied veelal in dialoog met die tradisie en die hele opvatting van geskiedenis "as a series of short time breaks with the past", is agterhaal. Evolusie word gesien as 'n uiters komplekse fenomeen wat geleidelik plaasvind (D'haen 1989: xii).

Uit die voorafgaande blyk hopelik dat selfs gemarginaliseerde tekste insig bied in die boeiende werking van kanonisering en literêre sisteme. Hoewel ek glad nie wil beweer dat *De onrustzaaier* een van die grootste Nederlandse na-oorlogse romans is nie, is dit bepaald 'n roman wat om 'n verskeidenheid redes op sy minste 'n voetnoot verdien in nuwe, bygewerkte uitgawes van bestaande literatuurgeskiedenis.

U.O.V.S., Bloemfontein

Bibliografie

Anbeek, Ton. 1990. *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers.

Brink, André P. 1975. *Aspekte van die nuwe prosa*. Kaapstad: Academica.

D'haen, Theo; Rainer Gröbel; Helmut Lethen. 1989. *Convention and Innovation in Literature*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Daemen-De Gelder, Katrien. 1996. *Canonvorming in de negentiende eeuw op het gebied van taal, genre en sekse in de profane Schotse en Zuidnederlandse literatuur van 1530 tot 1630*. Ongepubliseerde samevatting van proefskrif: Vrije Universiteit van Amsterdam.

Eksteen, Louis. 1980. Inleiding en aantekeninge by *De onrustzaaier* deur Willem G. van Maanen. Kaapstad: Academica.

Greshoff, Jan. 1955. "Een voortreffelijke roman" In: *Het Vaderland*, 19 Maart.

Kannemeyer, J.C. 1994. 'n Deurtastende kritiese ondersoek? Gerrit Olivier en N.P. van Wyk Louw. *Tydskrif vir letterkunde*. 32(2), Augustus: 54–69.

Knuvelder, G.P.M. 1970/35. *Schets. Geschiedenis. Nederlandse letterkunde.* 's-Hertogenbosch: L.C.G. Malmberg.

Kuypers, Julien; Theo de Ronde. 1972. Elfde druk. *Beknopte geschiedenis van de Nederlandse letterkunde.* Antwerpen: De Sikkel.

Lefevre, André. 1989. *The Dynamics of the System: Convention and Innovation in Literary History.* In D'Haen en andere: 37-55.

Lodewick, H.J.M.F. 1959. *Literatuur. Geschiedenis en bloemlezing. Tweede deel: Omstreeks 1880 tot heden.* 's-Hertogenbosch: L.C.G. Malmberg.

Louw, N.P. van Wyk. 1961. *Vernuwing in die nuwe prosa. Grepe uit ons Afrikaanse ervaring.* Kaapstad: Human en Rousseau.

Malan, Charles (red.). 1983. *Letterkunde en leser. 'n Inleiding tot lesersgerigte literêre ondersoek.* Durban/Pretoria: Butterworth.

Moshevel, L.H. 1956. "Toeschouwers en spelers". In: *Haags Dagblad*, 5 Maart.

Panhuijsen, Jos. 1955. "De onrustzaaiër. Meesterlijke kleine roman van Willem G. van Maanen". In: *Het Binnenhof*, 8 Januarie.

Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. (Hoofred.). 1993. *Nederlandse literatuur, een geschiedenis.* Groningen: Martinus Nijhoff Uitgevers.

Sivirsky, A. 1960. *Het beeld der Nederlandse literatuur.* (Tweede deel). Groningen: J.B. Wolters.

Stuiveling, G. 1959. *Schets van de Nederlandse letterkunde.* Groningen: J.B. Wolters.

Van Coller, H.P. 1982. "Pilatus of pilaar. 'n Ondersoek na illokusieverwagtings in *De onrustzaaiër* deur Willem van Maanen". In: Van Jaarsveld, 1982: 237-51.

Van Coller, H.P. 1983. "Kommunikasie as manipulasie". In: Malan, 1983: 113-25.

Van Coller, H.P. 1995. *N.P. van Wyk Louw as kanoniseerder.* XXIVe N.P. van Wyk Louw-gedenklesing, Randse Afrikaanse Universiteit. Johannesburg: Ongepubliseerd.

Van der Pol, Kees. 1984. Willem G. van Maanen. *Kritisch Literair Lexicon*, Mei.

Van Gorp, H.; R. Ghesquire; D. Delabastita; J. Flamend. 1991. *Lexicon van Literaire Termen. Stromingen en genres. Theoretische begrippen. Retorische procédés en stijlfiguren.* Leuven: Wolters.

Van Hoof, Guy. 1982. "Willem G. van Maanen: de grenzen tussen schijn en werkelijkheid". In: *Gazet van Antwerpen*, 18/19 September.

Van Jaarsveld, G.J. (red.) 1982. Wat sê jy? Opstelle oor taalhandelinge in Afrikaans. Johannesburg: McGraw-Hill.

Van Maanen, Willem G. 1977. "Een schrijver moet af en toe op zijn bek vallen". In: Het Vrije Volk. 12 Maart.

Van Peer, Will; Sophie Levie. 1993. Sleutelwerken. Een letterkundig alfabet. Leuven-Apeldoorn: Garant.

Zuiderent, Ad. 1977. "Nieuw nederlands proza". In: Trouw, 12 September.

Elektroniese weergawes van T.N&A	Kontaknommers	Algemeen	Riglyne vir outeurs	Bo
-------------------------------------	---------------	----------	------------------------	----

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 3de Jaargang, Nommer 1. Junie 1996

W. van Gorp | René Wezel | Pieta van Beek | H.P. van Coller | Eep Francken |
W.F. Jonckheere | Klaas Schreuder

De achterkant van de Top Tien: Nederlandse problemen in de literatuur

- *Eep Francken* -

Abstract

Why is it that in recent Dutch literature as well as in public debate the Second World War (especially the persecution of the Jews) and Dutch colonialism (especially Dutch rule in Indonesia which ended officially in 1949) are still recurrent themes? In both cases there seem to exist considerable contrasts between a traditional Dutch self-image and historical facts and figures. Unwelcome truth being an ideal playing field for literature, Dutch authors appear to have been playing a traditional writer's role by harping on these two subjects.

Bestaat Nederland nog wel? Die vraag komt bij veel landgenoten op, als zij nadenken over de opmarcherende internationalisering. Volgens het accoord van Schengen ligt onze zuidgrens feitelijk aan de kust van de Algarve en beschermt de Duitse douane aan de Oder en de Neisse ook onze oostgrens tegen Oosteuropese immigratie. In Amsterdam heb je oibers die geen Nederlands spreken en een andere dienstverlener, J.M.M. Ritzen, heeft als minister van onderwijs in het vorige kabinet, zijn roem gevestigd met het idee, onze universiteiten te verengelsen.

Toen heeft er in Italiaanse kranten gestaan: "Nederland schaft zijn taal af." In Nieuw-Zeeland heeft de landelijke neerlandicus, Kees Snoek, een aantal krantestukken moeten schrijven om dit ook aldaar doorgesijpelde bericht tegen te spreken. Het is waar dat Ritzens voorstel uiteindelijk tot een tegengesteld besluit geleid heeft: de Tweede Kamer heeft vastgelegd dat op alle universiteiten het Nederlands de voertaal is. Maar ook is waar dat de minister van onderwijs in het huidige kabinet opnieuw J.M.M. Ritzen heet.

Nationalisme is in Nederland lange tijd een taboe geweest. Het volkslied, het Wilhelmus, kon (afgezien van officiële plechtigheden) alleen nog maar gezongen worden in het voetbalstadion zonder dat de zangers zichzelf verdacht maakten.

Zoals bekend ligt het begin van het Nederlandse gemeenschapsgevoel aan de waterkant: bij het inpolderen en drooghouden. Die activiteiten beoefen je gezamenlijk: wie volgens rooster aan de beurt is om het gat in de dijk met zijn vinger dicht te houden, moet op tijd afgelost worden, omdat er anders een ramp gebeurt.

Het is dan ook niet zo vreemd dat de dreigende overstroming van begin

1995 een prikkel geweest is voor de discussie over de Nederlandse identiteit, die onder invloed van twijfels over de Europese eenwording toch al flink op gang was. In die watersnoodtijd signaleerde men de terugkeer van oud-vaderlandse zegswijzen en uitdrukkingen die sinds de jaren vijftig niemand meer gehoord had: "met man en macht", "handen uit de mouwen" en zelfs waren we weer: "jongens van Jan de Witt". Toen duidelijk werd dat de overstroming helemaal niet doorging, begon premier Kok ook nog eens over een "Nieuw Deltaplan".

Nederland is terug, kan men zeggen, althans in de discussie. Een geschikt ogenblik, hoop ik, om een kant van de Nederlandse identiteit te bespreken, en in te gaan op de twee grote onderwerpen in onze moderne literatuur: "de oorlog" (dit is de Tweede Wereldoorlog, voor Nederland 1940-'45) en "Indië" (dit staat voor het Nederlandse kolonialisme van de 17de eeuw tot onze tijd, in onder andere Suriname en de Nederlandse Antillen, maar vooral in Indonesië, voorheen Nederlands-Indië).

Iedereen die de Nederlandse literatuur volgt, kent veel oorlogsboeken. Het bekendst is het werk van Anne Frank -- zij zal wel de meestverkochte Nederlandse auteur in het buitenland zijn. Het onderwerp springt er óók uit voor wie kijkt naar de zogenaamde Grote Drie van de naoorlogse literatuur. Bij twee ervan, Hermans (1921-'95) en Mulisch (1927), beheerst de oorlog een groot deel van hun werk.

Hermans beschouwt oorlog als de situatie waarin bij uitstek de waarheid aan het licht komt. Dan blijkt het duidelijkst hoe de mens is en wat het leven voorstelt: "moedwil en misverstand" (de programmatische titel van zijn eerste verhalenbundel) beheersen alles en iedereen. Men kan nergens op vertrouwen, overal is onzekerheid, pogingen tot verbetering zijn zinloos. De waarheid is dat de waarheid ongrijpbaar is, niet te achterhalen. Al schrijvend over de oorlog wil Hermans dus algemenere, filosofische ideeën (van nihilistische aard) uitdrukken.

Harry Mulisch blijft dicht bij de concrete oorlog, onder meer met een aantal boeken over het schuldprobleem. Na een roman over een Amerikaanse oorlogsmisdadiger (*Het stenen bruidsbed*, 1959) en een jammer genoeg minder bekend, als "reportage" aangeduid boek over de Duitse oorlogsmisdadiger Adolf Eichmann (*De zaak 40/61*, 1962) kwam hij in 1982 met *De aanslag*. In dit boek blijft de schuldvraag een vraag. Het is in Nederland Mulisch' grootste succes, tenminste tot nu toe. De film *De aanslag*, die het boek opvallend nauw volgt, won in Amerika een Oscar. De roman is ook veel vertaald.

Er zou nog een hele reeks andere schrijvers van oorlogsliteratuur te noemen zijn, waaronder ook jongere. Er is hier een "tweede generatie" aanwijsbaar, van schrijvers die in de oorlog kind waren, of nog niet eens geboren. Bij voorbeeld Judith Herzberg (1934), met het (ook verfilmde) toneelstuk *Leedvermaak* (1982), en Leon de Winter (1954).

Iedereen die de Nederlandse literatuur volgt, leest bovendien veel over de koloniën, althans veel over (voorheen) Nederlands-(Oost-) Indië. Multatuli, Louis Couperus, E. du Perron horen tot de reuzen van de Nederlandse

literatuur. Maar ook dit onderwerp werkt de laatste tientallen jaren door. De erkenning van de zelfstandige republieken Indonesië (1949) en Suriname (1975) betekende een eind van de koloniale relatie, maar was ook een impuls voor de koloniale literatuur. Er is veel geschreven over de verhouding tussen de koloniën en het moederland, en ook over de relatie tussen de verschillende groepen in de koloniale samenleving. Bovendien is de verhouding tussen bepaalde personen "over de groepsgrens heen" een geliefd onderwerp.

Waarom schrijven de Nederlanders altijd maar weer over die eeuwige twee onderwerpen? Die vraag dringt zich op, nu zowel Nederland als Indonesië hun vijftigste bevrijdingsdag achter de rug hebben. eens gesteld, en beantwoord, maar niet op een bevredigende manier.

"In Nederland gebeurt nooit iets", luidt een verklaring. Het leven zou in Nederland zo mateloos saai en onbelangrijk zijn dat er niet over te schrijven valt (tenzij op de manier van de dichter Slauerhoff, die "In Nederland" immers wilde leven noch sterven, en over het water in onze grachten liet weten: "Het vloeit zo traag als Neerlands bloed in de adren").

Goed, er zijn misschien landen waar meer gebeurt, maar ook de Nederlandse geschiedenis heeft zijn spannende momenten. De watersnood (1953); de koude oorlog tegen het communisme met als hoogtepunt van dreiging de Russische inval in Hongarije (1956); de liberale culturele revolutie van de jaren Zestig met Provo; krakersrellen, drugsproblemen, de fluwelen machtsgreep van het kapitalisme en de bedreiging van gemeenschappelijke belangen door groepsbelangen in onze tijd. Men kan niet zeggen dat er niet over geschreven is, maar het valt alles in het niet bij "oorlog" en "Indië".

Dit springt opnieuw in het oog als men de lijst van meestverkochte boeken bekijkt, zoals die eind 1994 is afgedrukt in *Vrij Nederland* (24 december). Als ik me beperk tot de Top Tien van de rubriek "fictie", dan geeft die lijst het volgende:

1. *Wilde zwanen* (Jung Chang)
2. *De tweeling* (Tessa de Loo)
3. *Heren van de thee* (Hella S. Haasse)
4. *Schindler's lijst* (Thomas Keneally)
5. *Het vonnis* (John Grisham)
6. *De vuist van god* (Frederick Forsyth)
7. *Indische duinen* (Adriaan van Dis)
8. *Domweg gelukkig in de Dapperstraat* (Nederlandse dichters)
9. *Blauwe maandagen* (Arnon Grunberg)
10. *Over de liefde en andere duivels* (Gabriel Garcia Marquez)

Tot mijn schande weet ik van een paar van deze boeken niets af, maar ik weet wel dat het boek van Tessa de Loo over een vrouwelijke tweeling gaat waarvan de ene helft Duits en de andere Nederlands wordt opgevoed, en dat de hele problematiek van de vooral door de oorlog bepaalde tegenstelling tussen Duitsland en Nederland er centraal staat.

Nummer drie: de heren van de thee zijn de Indische theeplanters van het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. Een "Indisch" boek dus.

Schindler's lijst (vier) is een internationaal succes, in het voetspoor van de film. Maar dit oorlogsboek zal niet overal zo hoog in de verkoopprijzen zijn gekomen als in Nederland.

Het boek van Van Dis gaat over "Indische mensen in Holland" zoals P.A. Daum al in 1888 zijn feuilleton noemde; het gaat om gerepatrieerden in het naoorlogse Nederland.

Nummer negen, van de zeer jonge schrijver Grunberg, is een bijzonder geval. Dit is geen oorlogsboek. De joodse problematiek komt erin voor, en daarmee de oorlog, maar het is hier geen hoofdonderwerp. Het is opvallend dat in de kritiek toch juist op deze kant van het boek is ingegaan. Met wat overdrijving zou je kunnen zeggen: als je in Nederland niet over de oorlog schrijft, dan leggen de lezers het er toch wel in.

Nu is het een open deur dat de literatuur niet op zichzelf staat, maar vast zit aan de samenleving. Inderdaad: niet alleen in de literatuur, maar in de hele actualiteit spelen "oorlog" en "Indië" nog steeds een hoofdrol. Er verschijnen in de pers vrijwel voortdurend artikelen met een oorlogs- of een (post)koloniaal kantje; radio en televisie sluiten zich hierbij aan. Bij allebei de onderwerpen kan men wel over een debat spreken. Wat houden die twee discussies in?

Van de oorlog bestond in Nederland lange tijd een beeld (dat ik hier maar "traditioneel" zal noemen), dat beheerst werd door de tegenstelling met Duitsland, dat wilde zeggen: met de vijand. Het schrijnendste element van de geschiedenis van de oorlog, de jodenvervolging, met de vernietiging van miljoenen mensen, veelal in speciaal voor dit doel gebouwde vernietigingskampen, was de schuld van Duitsland. Daartegenover stond Nederland aan de goede kant. Het was algemeen bekend dat sommige Nederlanders met de Duitsers hadden samengewerkt, de Nederlandse nationaal-socialisten (NSB'ers) namelijk, dat werd ook niet verzwegen, maar dit was een minderheid die niet het hele land kon typeren. In het onderwijs zoals de kinderen van pal na de oorlog het genoten hebben, kreeg het verzet tijdens de Duitse bezetting veel meer aandacht. In het traditionele beeld overheerste de tegenstelling tussen goed en fout, waarbij Nederland goed was en Duitsland fout.

In de laatste tien jaar is het beeld veranderd en zijn er andere accenten gezet. Accenten op een aantal feiten die voor Nederland onaangenaam zijn. Tot die feiten behoort dat het aantal Nederlanders dat met de Duitsers heeft meegevochten, in verhouding groter is dan in de andere landen die door Duitsland bezet waren: de Russen vonden aan het Oostfront betrekkelijk veel Nederlanders tegenover zich, meer dan Fransen, Belgen of Denen. Een ander, altijd al wel bekend maar tot voor kort minder beklemtoond gegeven betreft de jodenvervolging. Hier hebben veel Nederlanders de Duitsers geholpen bij de eerste stappen van hun (natuurlijk niet als zodanig aangekondigde) vernietigingsprogramma. De joden werden in veel gevallen door Nederlandse politie uit hun huizen gehaald, in gemeentetrams naar

het station gereden en in treinen van de Nederlandse Spoorwegen naar Westerbork in Drente gevoerd. Daar vandaan vertrokken de Duitse treinen naar de vernietigingskampen.

Begin 1941 hebben zich tijdens de door de Duitsers verplichtgestelde registratie 140 000 joden in Nederland gemeld, waarvan een 10% om verschillende redenen door de Duitsers van vervolging is vrijgesteld. Van de overige 126 000 is de grote meerderheid in de jaren 1941-'45 in kampen buiten Nederland vermoord: bijna 102 000.

Ongeveer 3 000 joden zijn ontkomen naar het buitenland; 16 000 joden zijn in Nederland ondergedoken, bijna altijd met hulp van niet-joodse Nederlanders. 5 à 6 000 zijn er na de oorlog uit de kampen teruggekomen. De vraag is: waarom zijn er niet meer dan 16 000 geholpen, van de vervolgdens slechts dertien procent?

Nu is dit cijfer in zoverre bedrieglijk, dat hier alleen die joden zijn meegeteld die tot het eind van de oorlog verborgen zijn *gebleven*. Ook Anne Frank was ondergedoken, maar zij is ontdekt en vermoord. Zij is een van de 102 000, niet een van de 16 000. De groep van de alsnog gearresteerde joodse onderduikers telde zo'n 8 000 mensen; in totaal zijn er dus 24 000 onderduikers geweest.

De getallen 126 000 en 102 000 blijven niettemin staan. Bijzonder onaangenaam voor Nederland is opnieuw de internationale vergelijking, die uitwijst dat het percentage vermoorde Nederlandse joden dat van de andere bezette landen in West-Europa overtreft. *paedia Britannica* bij het trefwoord "holocaust" treft ons Nederlanders pijnlijk: "Where the population was friendly to the Jews, as in Denmark, France, Italy, and Bulgaria, it proved possible to save considerable numbers of Jews by hiding them, furnishing them with false documents, and even evacuating them to neutral countries". In de botsing met deze gegevens verdwijnt het traditionele zwart-wit-beeld van goed en fout. Een andere tegenstelling komt ervoor terug: die tussen de kijk die Nederland graag op zichzelf heeft aan de ene, en cijfers en feiten aan de andere kant.

Hiermee zijn wij op een gebied gekomen dat bijzondere kansen biedt voor de literatuur. De literaire schrijver kan immers heel goed aan ons lezers de waarheden voorhouden waarover wij maar liever niet horen of die wij helemaal niet kunnen opmerken. Het gaat te ver om dit de uitsluitende roeping van de schrijver te noemen, maar hij beschikt hier toch over speciale mogelijkheden en is bovendien meestal veel vrijer dan verwante zielen als daar zijn: de journalist of de wetenschapsbeoefenaar.

De Nederlandse literatuur na 1945 heeft deze opdracht aangepakt. Ik schreef al over Mulisch, bij wie de schuldvraag steeds moeilijker te beantwoorden is, en over W.F. Hermans, die zich al eerder keerde tegen het beeld van wij zijn goed en zij zijn fout.

Zijn bekendste roman, *De donkere kamer van Damokles* (1958, verfilmd onder de afgezaagde titel *Als twee druppels water*) gaat over een jonge sigarenhandelaar die in de oorlog onder ongewone omstandigheden voor

het verzet kiest. Hij schrikt voor geen geweld terug; deels in opdracht, deels op eigen initiatief brengt hij een aantal tegenstanders om, in een kennelijke poging zijn leven ingrijpend te veranderen en een ander mens te worden. Als hij tegen het eind van de oorlog naar het al bevrijde zuiden van Nederland gaat, in de verwachting dat de Nederlandse regering hem daar zal ontvangen als heldhaftige verzetsstrijder, wordt hij meteen gearresteerd. Al zijn inspanningen blijken een omgekeerd effect te hebben gehad: vrijwel iedereen met wie hij in het verzet heeft samengewerkt, is door de Duitsers opgepakt en omgebracht. Volgens de Nederlandse autoriteiten is hij helemaal geen held maar een gevaarlijke verrader. Alles wat de sigarenboer tenslotte ter verdediging van zichzelf aanvoert, blijkt krachteloos. Zijn belangrijkste ontlastende getuige is nergens te vinden en heeft misschien zelfs nooit bestaan.

Volgens de meest aangehangen interpretatie van dit boek behandelt Hermans ook hier zijn thema van de onzekerheid: het is onduidelijk waar de sigarenman feitelijk stond. Zijn streven was niet in de eerste plaats in het belang van de strijd maar in zijn eigen belang (moedwil) en voorzover hij de goede zaak heeft willen dienen, deed hij dit zo onhandig dat zijn inspanningen contra-productief waren (misverstand). Het hele verzet wordt bij Hermans overigens als klungelwerk voorgesteld. Bij die beeldvorming houdt een scherpe tegenstelling, waarbij een heel volk "goed" is en een ander "fout", geen steek.

Het sterkste voorbeeld levert het werk van de derde van de Grote Drie, Gerard Reve (1923), die overigens niet veel over de oorlog heeft geschreven. Maar over die oorlog gaat wel zijn debuut, *De ondergang van de familie Boslowits* (1946). Dit subtiel en ingehouden geschreven verhaal had eerst weinig succes. Het is in de belangstelling meegetrokken door Reves latere werk, door *De avonden* (1948) bij voorbeeld, maar altijd opvallend weinig besproken.

Het verhaal gaat over de ondergang van een joodse familie die wordt opgehaald door de Nederlandse politie, zoals dit in werkelijkheid vaak gebeurd is. Het vormt een goed voorbeeld van een literaire techniek waarbij met weinig woorden veel gezegd wordt. Zo worden de woorden "jood" en "joods" zelfs helemaal nergens gebruikt. Dit kan ertoe leiden dat de lezer zich heel even afvraagt: waarom worden ze vervolgd? Het volgende moment denkt hij: omdat ze joden zijn. En meteen daarop beseft hij hoe absurd zijn "redenering" is. De schrijver heeft de absurditeit van deze historische verklaring uitgedrukt door hier te zwijgen. Hij zegt: die verklaring is te gek voor woorden.

De visie van dit verhaal is modern: helden bestaan niet. De familie Boslowits krijgt wel hulp, maar de helpers kunnen weinig uitrusten. Zoals ik al aangaf is het verhaal in literair opzicht sterk. Aan de jaartallen is te zien dat deze prestatie geleverd is door een auteur van nog maar 23 jaar.

Waarom had hij er zo weinig succes mee? Een deel van de verklaring is te vinden bij de onaangename realiteit die hij ons voorhoudt: mensen sturen mensen de dood in; "goede" mensen doen mogelijk hun best, maar bereiken niets; sommige Nederlanders hielpen de joden, maar andere arresteerden

ze. In 1946 stond Nederland aan het begin van de Wederopbouw. Het was toen pas echt een tijd van "handen uit de mouwen", waarin aan de boodschap van Reves verhaal maar weinig behoefte was. "Zijn" zaak kwam niet in de brede aandacht, maar werkte wel door in de literatuur.

Een debat zoals dat over de rol van Nederland in de jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog, bestaat ook naar aanleiding van onze tweede kwestie: de Nederlandse koloniën. Het gaat dan om Indonesië (tot 1949 Nederlands-Indië), de Nederlandse Antillen (zes eilanden voor de Zuidamerikaanse kust, twee autonome gebieden binnen het Koninkrijk) en Suriname (aan de noordkust van het vasteland van Zuid-Amerika, "rijksdeel" tot 1975). Uit alle drie gebieden zijn de afgelopen decennia veel mensen metterwoon naar Nederland gekomen.

Het debat dat ik bedoel, gaat vooral over Indonesië, en dan in het bijzonder over het eind van de koloniale tijd. Nederland heeft de onafhankelijkheid in 1949 erkend, maar in feite is het Nederlandse bewind al in 1942 tot een eind gekomen, met de Japanse invasie van Indië tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Van 1942 tot de bevrijding door de geallieerden in 1945 hebben de Japanners de Nederlanders in kampen opgesloten. In '45 heeft vervolgens Soekarno een paar dagen na de Japanse overgave de onafhankelijkheid uitgeroepen. Dit heeft Nederland in 1945-'49 willen terugdraaien met een koloniale oorlog. Het is in zekere zin nog wel een grote Nederlandse prestatie geweest ook: vlak na de oorlog, toen Nederland zelf verwoest was, en dus praktisch bankroet, is er een enorme legermacht overgevoerd om, zoals dat heette, in Indië "de rust te herstellen". In 1947 waren er 160 000 man.

Anders dan bij de tegenwoordige "vredesoperaties" van het Nederlandse leger in Libanon, Cambodja en Joegoslavië, anders ook dan in de Golfoorlog, waar uitsluitend vrijwilligers heengingen, stuurde Nederland naar Indonesië ook een groot aantal dienstplichtigen. Vrijwel elke familie telde wel een soldaat in Indië.

Maar de grote bondgenoten zagen niets in deze onderneming en leidden het zo, dat het grootste deel van Indonesië in 1949 aan Soekarno en de zijnen werd overgedragen (Nederlands-Nieuw-Guinea in 1962). Hiermee bespaarden ze ons een geschiedenis als die van Portugal. De meeste Nederlanders vertrokken gedurende de jaren vijftig, al of niet onder dwang van de Indonesische regering, naar het moederland, net als ongeveer 12 500 Molukkers, veelal oud-soldaten van het voormalige koloniale leger met hun gezin.

Het onderwijs heeft deze afloop lange tijd met een jaartal afgedaan: 1949, soevereiniteitsoverdracht. De geschiedenis hield voor veel scholen op in 1945. Maar in Nederland zijn er vandaag de dag nog veel mensen die dit alles hebben meegemaakt. Als kampgevangene van de Japanners, als soldaat of als "gerepatrieerde"; deze groepen overlappen elkaar. Ook hier is

er weer een "tweede generatie" van jongeren die "het" niet of nauwelijks hebben meegemaakt, maar zijn opgegroeid in een sfeer die door het eind van Nederlands-Indië bepaald is. Een bekend voorbeeld is de schrijver Adriaan van Dis. Zijn grote succes *Indische duinen* kun je een tweede-generatieroman noemen.

Net als over de oorlog wordt in de laatste jaren de discussie over deze zaken steeds sterker. Ook hier gaat het debat over schuld; in dit opzicht is Nederland bepaald nog niet minder Nederland geworden. "De koningin moet in Djakarta excuses gaan aanbieden", klonk het. Daarbij had men dan soms de hele koloniale geschiedenis sinds het begin van de zeventiende eeuw op het oog, soms alleen de oorlogsmisdaden aan het eind van de jaren veertig. Zoals in elk twistgesprek over koloniale zaken worden de positieve en negatieve gevolgen van het kolonialisme voor de gekoloniseerden tegenover elkaar gezet; eenstemmigheid lijkt hier onbereikbaar.

De meningsverschillen lopen het hoogst op als het over de Nederlanders in de Japanse kampen gaat. Aan de ene kant wil men deze mensen soms vergelijken met de joodse slachtoffers in de vernietigingskampen van de Duitsers, aan de andere kant kun je horen praten over een stelletje koloniale uitbuiters dat in 1942 eindelijk zijn verdiende loon heeft gekregen. Kleine organisaties van oud-kampslachtoffers voeren hun strijd met grote felheid. Individuen verliezen hun zelfbeheersing, zoals de meneer die bij het Haagse Indië-monument de krans kapotmaakte die daar, toch onmiskenbaar als demonstratie van nationaal schuldbesef, zojuist was neergelegd door een minister van Japan.

Ook uit de stapel boeken over Indië haal ik er een naar voren: *Het Oostindisch kampsyndroom* van Rudy Kousbroek uit 1992. Geen verhaal maar een essaybundel; even onthullend als *De ondergang van de familie Boslowits*, maar allerm minst doodgezwegen. Het boek van Kousbroek is daarentegen juist erg omstreden, en anders dan het verhaal van Reve ook een groot verkoopsucces.

Een kampsyndroom is een ziekte, vaak een psychische storing, die men toeschrijft aan ervaringen in het kamp. Het syndroom komt soms pas tientallen jaren na de ervaringen die het veroorzaken aan het licht. De bepaling "Oostindisch" verwijst naar Nederlands-(Oost-)Indië; Suriname en de Nederlandse Antillen worden wel West-Indië genoemd. Maar in de titel zit ook een verwijzing naar de uitdrukking: "Oostindisch doof zijn", dat is: je doof houden, doen alsof je niet hoort wat er tegen je gezegd wordt. Vandaar is het geen grote stap meer naar waar ik in het verband van de oorlog al was aangekomen: de waarheid niet willen weten.

Waarvoor houden de syndroomlijders en misschien ook wij ons volgens Kousbroek doof? Aan welke waarheid gaan wij maar het liefst voorbij, tegen beter weten in? Wat moet de *schrijver* hier onthullen?

Het is het racisme. Kousbroek ziet dit in de eerste plaats als oorzaak van het Indisch kampsyndroom. Zijn redenering komt erop neer dat de

kampervaringen voor de slachtoffers achteraf des te schadelijker zijn geweest doordat zij in de kampen onderworpen waren aan mensen van een zogenaamd lager ras. Of zij zich dit bewust waren of niet, dit was voor de Europese slachtoffers de extra vernedering, die verklaart waarom zij zoveel jaren later nog altijd slachtoffer zijn.

Ook bepleit hij dat het racisme een veel grotere plaats behoort te krijgen in onze kijk op het hele koloniale verleden. In de koloniale geschiedenis wordt over rassenkwesties wel gesproken, maar volgens Kousbroek te weinig, en vooral: met te weinig oog voor racisme.

Het was geen verrassing dat dit boek nieuwe reacties oproep. Vrijwel iedereen die met racisme in verband wordt gebracht, zal zich tegen analyses van deze aard willen verdedigen. Wat ook weer geen bewijs is dat Rudy Kousbroek gelijk zou hebben.

Wel heeft hij ertoe bijgedragen dat in grote en kleine publikaties ter gelegenheid van de vijftigste herdenking van Indonesië's onafhankelijkheid en van het bezoek van de koningin (dat na veel gepalaver een paar dagen na die herdenking werd vastgesteld) op dit racisme meer dan ooit de schijnwerper valt. Kousbroek dreigt te worden ingehaald door wat hijzelf mede heeft opgeroepen.

Tot de verhalen over racisme in het Nederlands-Indië van de jaren dertig hoort een bewering over borden met de tekst: "voor honden en inlanders verboden", die bij zwembaden zouden hebben gestaan. Getuigen beweren die borden gezien te hebben, maar foto's of andere documenten die hun bestaan zouden kunnen bewijzen, zijn niet overgeleverd. Men heeft natuurlijk geen groot mensenkenner, laat staan de Leidse geheugenspecialist professor Wagenaar nodig om te overwegen, dat hier mogelijk beelden uit het Zuid-Afrika van de jaren vijftig in de herinnering aan het Indië van de jaren dertig zijn binnengedrongen. Een zo openlijk, en voor de Indonesiërs zo honend racisme past niet bij wat wij verder van het koloniale bewind van die tijd weten. Ook zonder die bordjes was dat Nederlandse bewind wel discriminerend genoeg om de Indonesiërs zo hard te treffen dat dit hun verkeerde herinnering verklaren kan.

De mythe van het bord is door een aantal deskundigen bestreden, ook door Kousbroek. Toch verscheen anno 1995 een boek met de titel *Voor honden en inlanders verboden*, met opnieuw getuigenverklaringen, maar opnieuw zonder "harde" bewijzen. Tot mijn verbazing is Kousbroek hierdoor (althans in zijn eerste reactie) aan het aarzelen geraakt.

Ik heb "de" twee onderwerpen van de Nederlandse literatuur naast elkaar gezet. Bij allebei komen dezelfde netelige kwesties naar voren. Allebei worden beheerst door schuld en door racisme.

Bij de jodenvervolging was het racisme openlijk, maar het Nederlandse aandeel is omstreden. Bij het Nederlandse kolonialisme is het racisme verhuld. Allebei zijn lange tijd in de meeste publikaties en ook in het

onderwijs op de achtergrond gebleven, maar komen de laatste jaren juist meer en meer aan de orde.

Mijn bewering is nu, dat het aanhoudende literaire "succes" van de thema's van oorlog en kolonialisme hiermee samenhangt. Juist doordat hier omstreden, onduidelijke, min of meer verborgen zaken lagen, bleven de schrijvers schrijven (en de lezers lezen). We zijn nu in de fase van een zekere doorbraak, waardoor de belangstelling een hoogtepunt heeft bereikt. Dit is mijn achterkant van de Top Tien, deel 1. Er volgt namelijk nog een deel 2.

Dat is, dat "schuld" en "racisme" vandaag de dag ook in ander verband in de Nederlandse actualiteit "brandende kwesties" zijn, namelijk in verband met de sterk gegroeide immigratie en het mede daardoor weer teruggekeerde fascisme.

Deze immigratie is deels een nasleep van het kolonialisme, want een grote groep mensen is sinds 1945 uit Indonesië, Suriname en de Antillen naar Nederland gekomen. Een tweede grote groep is die van de buitenlandse arbeiders, hierheen gehaald in de jaren zestig en zeventig en destijds "gastarbeiders" genoemd, van wie vooral veel Turken en Marokkanen zich van die fraaie benaming weinig aantrokken en zich met hun gezin definitief in Nederland vestigden. De derde, veel kleinere, is die van de vluchtelingen. Uit alle landen waar veel mis is, komen vluchtelingen naar Nederland, hoe langer hoe meer; Ethiopië, Libanon, Somalië, Sri Lanka en Vietnam, de laatste jaren vooral uit Joegoslavië, nog altijd Somalië, Irak en Iran. In plaats van "gastarbeiders" maakt de nog fraaiere term "allochtonen" opgang, waarmee men opnieuw vergeefs probeert, de zaken mooier voor te stellen dan ze zijn.

Nu is Nederland, dit is algemeen bekend, een keurig land. Rassendiscriminatie is uitgesloten in het eerste artikel van de Grondwet. Lang hebben wij gedacht, het racisme op deze manier de kop te kunnen indrukken: met een grondwetsartikel, en door bij Lobith, waar de Rijn uit Duitsland binnenkomt, hard te zwaaien met de Nederlandse vlag.

Toch staan dezer dagen in Nederland de moskeeën onder bewaking, hebben de allochtonen slechte huizen en een slechte opleiding, zitten zij meer dan gemiddeld in de gevangenis en is de werkloosheid in hun kring het hoogst. Op Nederlandse wijze probeert men dit laatste te veranderen door voor alle bedrijven verplichte percentages "allochtone" personeels-leden wettelijk verplicht te stellen, maar dit voorschrift is een dode letter. De fascistische partijtjes trekken de meeste stemmen in de buurten met veel buitenlanders (natuurlijk niet omdat die zelf op Janmaat stemmen).

De brandende Nederlandse vraag is: wat moeten we doen, zonder zelf racistisch te worden. Of zijn we het al? De minister-president is er al van beschuldigd in een kwestie over grenscontrole, toen hij toegaf dat het uiterlijk van iemand die het land in wil, meebepaalt of zo iemand gecontroleerd wordt of niet. In maart 1995 liepen de provinciale verkiezingen uit op een grote overwinning voor de VVD, nadat hun leider Bolkestein bij herhaling gepleit had voor daadkrachtig optreden in deze kwestie. Deze problematiek van alle dag jaagt de belangstelling voor

"oorlog" en "Indië" verder op.

Tenslotte wil ik nog wijzen op een nieuwe roman, die mijn Top Tien niet gehaald heeft, maar toch een groot succes is. Het gaat om: *De buitenvrouw* (1994) van Joost Zwagerman (1964), die al eerder naam maakte met boeken als *Gimmick!* en *Vals licht*. *De buitenvrouw* verscheen in oktober, en bereikte in dat ene kwartaal oktober-december toch nog de zestiende plaats voor heel '94.

Een buitenvrouw is (in Surinaams en Antilliaans Nederlands) een vrouw die een man er buiten zijn huwelijk op na houdt, een concubine buiten de echtelijke woning. Zwagermans roman beschrijft het leven van deze tijd in een kleine Nederlandse stad, Hoorn. Daar woont een leraar Nederlands die gelukkig getrouwd is en bovendien een verhouding heeft met de gymnastieklerares van zijn school. Tot zover alles prima in orde, maar er is toch een moeilijkheid: die gymjuf is meteen de enige zwarte lerares van de school. Zij is een Surinaamse die, net als veel anderen, als kind naar Nederland is gekomen.

Dit maakt de neerlandicus extra gevoelig voor racisme in zijn directe omgeving. Overal treft hij het aan. Hij voelt zich schuldig omdat hij zijn vrouw bedriegt, en wil dus graag kunnen vaststellen dat ook anderen ergens schuldig aan zijn, bij voorbeeld aan racisme. Hij gaat die anderen bijna regelrecht van racisme betichten, wat hem in grote moeilijkheden brengt. Vooral de leerlingen, die al lang weten van zijn verhouding met de Surinaamse collega, piekeren er niet over, zijn beschuldigingen aan hun adres over hun kant te laten gaan. Ondanks al zijn ervaring lopen zijn lessen hem uit de hand.

De overspelige leraar is door zijn situatie bijzonder gevoelig: hij loopt rond met voor zijn oog een vergrootglas voor vermeend racisme onder gewone mensen. Ook voor vermeend racisme bij hemzelf. Wat ziet hij eigenlijk in zijn Surinaamse vriendin? Is zij voor hem niet (minder dan een bemind individu) in de eerste plaats *de zwarte vrouw*, en is hij dan zelf geen racist?

Omgekeerd komt ook Surinaams racisme tegen blanken even aan de orde. De Surinaamse echtgenoot van de buitenvrouw, die zelf buitenge- woon overspelig is, kan op die grond zijn vrouw moeilijk veel verwijten maken nu zij ook een keertje doet wat voor hem gewoon is. Maar hij vindt toch een reden om buitengewoon verontwaardigd te zijn: dat zij geen Surinamer heeft genomen maar zich heeft afgegeven met uitgerekend "een kaas" gaat toch wel alle perken te buiten.

Zwagerman presenteert de kritiek op het racisme dus indirect, via twee duidelijk onbetrouwbare tussenpersonen. Hij is tenslotte een moderne schrijver. Hij toont niet aan dat in Nederland het racisme oprukt, maar zijn personages leven wel in een samenleving waar het onderwerp klaarligt om ter tafel te komen zodra emoties oplaaien. Ook Zwagerman beschrijft dingen die bij een idealistisch beeld van Nederland slecht passen, die de Nederlandse lezer misschien niet wil weten maar toch ook niet kan

ontkennen.

Ik heb gesignaleerd dat de oorlog en het kolonialisme permanente onderwerpen zijn in het moderne Nederlandse proza. Dit komt doordat het allebei gevoelige kwesties zijn, waarbij Nederlands racisme ter discussie staat. Hier ligt een deel van de oorzaak van hun "populariteit" in de literatuur. Over het Nederlandse racisme kan nog steeds moeilijk zakelijk geschreven worden. Lange tijd ging men er liever aan voorbij, maar de laatste tijd wordt het (vooral in verband met Indonesië) juist heel frequent, zij het niet altijd even nauwkeurig, ter sprake gebracht. Op de huidige periode van bijna overdadige belangstelling voor Indische zaken kan nauwelijks verdere groei volgen. Ook de interesse voor Indische literatuur lijkt zich te bevinden op een hoogtepunt, waarop logischerwijs enige teruggang zou moeten volgen. Maar aan "een einde van de Indische literatuur" zijn we nog lang niet toe. Zolang geen evenwicht in zicht is, blijven "oorlog" en "Indië" aan de orde in de moderne Nederlandse literatuur.

Rijksuniversiteit Leiden
E-pos: EEPFRANC@rullet.LeidenUniv.nl

Bibliografie

Aronsfeld, C.C. 1970. De "definitieve oplossing." Deportatie en liquidatie. In: A.H. Paape e.a. (red.): *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, band 3, deel 42, blz. 1166-74. Amsterdam-Leiden Haarlem: Geïllustreerde pers.

Blom, J.C.H. s.a. Nederlanders onder Duitse bezetting, 10 mei 1940–5 mei 1945. *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 15. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck.

Brill, Paul; André Roelofs (samenst.). [1995] *Wij en Europa; Nederland op zoek naar zijn identiteit.* [Amsterdam]: De Volkskrant.

Kossmann, E.H. 1986. *De lage landen 1780-1980, twee eeuwen Nederland en België*, deel 2. Amsterdam-Brussel: Elsevier.

Kousbroek, Rudy. 1992. *Het Oostindisch kampsyndroom: anathema's 6.* Amsterdam: Meulenhoff.

Sijes, B.A. 1974. *Studies over jodenvervolgning*, Assen: Van Gorcum.

Van der Horst, Liesbeth. 1993. Een spectaculaire redding. *Hervormd Nederland*, 6 november 1993.

Van het Reve, Gerard Kornelis. 1950. *De ondergang van de familie Boslowits.* Amsterdam: de Bezige Bij.

Van het Reve, Simon. 1946. De ondergang van de familie Boslowits. *Criterium, 1945-'46: 788-813. Afzonderlijk: Van het Reve 1950.*

Von der Dunk, H.W. 1990. Voorbij de verboden tempel: de Shoah in ons geschiedbeeld. Amsterdam: Prometheus.

Zwagerman, Joost. 1994. De buitenvrouw. Roman. Amsterdam Antwerpen: de Arbeiderspers.

Elektroniese weergawes van T.N&A	Kontaknommers	Algemeen	Riglyne vir outeurs	Bo
-------------------------------------	---------------	----------	------------------------	----

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 3de Jaargang, Nommer 1.Junie 1996

W. van Gorp | René Wezel | Pieta van Beek | H.P. van Coller | Eep Francken |
W.F. Jonckheere | Klaas Schreuder

Een dilemma van percepties: De tweeling van Tessa de Loo

- W.F. Jonckheere -

Abstract

Dutch literature has by now an enormous body of literature dealing with World War II. In the course of 1993, Tessa de Loo's best seller war novel De tweeling caused a stir by presenting the war in a provocative way largely through the eyes of a non-political German civilian. This was regarded as an act of treason by some critics and readers, while many others found it illuminating. From a purely literary point of view, De Loo's novel cannot be called successful. From a sociological viewpoint however, her text has played an important role in Holland in that it helped many to see Germany, the old enemy, in a different perspective. De tweeling offers a thought-provoking literary model for a South Africa trying to distance itself from its racist political past.

1. Vijftig jaar na D-Day

In juni 1995 werd overal in de wereld, maar vooral in Europa, de vijftigste verjaardag van het einde van de Tweede Wereldoorlog op grootse wijze herdacht. Emotionele toespraken werden onder meer te Londen en te Parijs en op sommige beroemde of beruchte slagvelden door de grote leiders van deze wereld gehouden en duizenden mensen en oudstrijders namen deel aan optochten en vreugdefeesten. Het is duidelijk dat de Nazi-terreur nog velen vers in het geheugen zit. Daartoe draagt natuurlijk ook de enorme film- en boekproductie om de Tweede Wereldoorlog bij.

De literatuur die wereldwijd om deze oorlog is ontstaan, is thans niet meer te overzien. Ook in de Nederlandse letterkunde is een enorm corpus om dit onderwerp gegroeid, hetgeen weer eens duidelijk bleek uit het "Boekenweek-Magazine" van maart 1995, getiteld *De vijftigste mei*, gepubliceerd door de Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek. Hieruit blijkt ten eerste dat de meeste grote Nederlandse schrijvers van de voorbije halve eeuw in een of ander stadium zich met de oorlogsthematiek hebben bezig gehouden. Ik noem hier enkele prominente namen: Willem Frederik Hermans, Dirk Ayelt Kooiman, Marga Minco, Marcel Möring, Harry Mulisch, Nelleke Noordervliet, Ward Ruyslinck, Simon Vestdijk, Theun de Vries.

Aan deze korte lijst moet ook de naam van Tessa de Loo toegevoegd worden met haar werk *De tweeling*, een controversiële roman die in oktober 1993

verschenen is. Het ging hier om een publicatie die sommigen de schrijfster niet in dank hebben afgenomen. Het was ook verbazend dat Tessa de Loo zo plots voor de dag was gekomen met een roman waarvan de actie zich grotendeels afspeelt in de Tweede Wereldoorlog die zij zelf niet eens had meegemaakt. Men kende haar als de schrijfster van de opspraakwekkende verhalenbundel *De meisjes van het suikerwerkfabiek* (1983), de roman *Isabelle* (1985), door de pers afgekraakt als psychodraak en keukenmeidenlectuur, de roman *Meander* (1986) en de novelle *Het rookoffer* (1987). Een paar jaar later *De tweeling*, volgens Reinjan Mulder (NRC, 16.9.94) de eerste Nederlandse roman die geheel aan de Nederlands-Duitse verhoudingen is gewijd en daarom in Nederland onmiddellijk sterk aansloeg.

2. De bestseller van 1994

Binnen het jaar verschenen er niet minder dan vijftien drukken van De Loo's boek en gingen in Nederland en België 130 000 exemplaren over de toonbank, wat *De tweeling* dé Nederlandse bestseller van 1994 maakte. Kort daarop ontving de auteut voor dit werk de "Publieksprijs voor het Nederlandse Boek" van de Stichting voor de Promotie van het Nederlandse Boek. Hierna volgde ook nog de "Otto von der Gablentzprijs" van het Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael, een prijs die wordt toegekend aan auteurs die bijdragen aan de verbetering van de verstandhouding tussen Nederland en Duitsland. Als men *Mekka. Jaarboek voor lezers* 1995 er op naslaat, dan stelt men vast dat *De tweeling* bijna zonder uitzondering voorkomt in de "Toptien van (keten)boekhandels en andere jaarlijsten" van 1994. In juni 1995, dus een kleine twee jaar na de publikatie van *De tweeling*, is deze roman al aan zijn negentiende druk toe en staat hij nog steeds op de vierde plaats van de "Top 10 fictie" lijst van *Vrij Nederland*, waarin buitenlandse én Nederlandse romans zijn opgenomen. Blijkbaar zijn de vertaalrechten van deze roman ook al aan tien landen verkocht. Toch betekent dit niet dat de Nederlandse literaire kritiek onverdeeld gunstig over deze roman oordeelde. De opinies lagen heel sterk uit elkaar en trouwens, als men naar het genoemde *Mekka Jaarboek* kijkt, staat De Loo's jongste roman in de "Toptien" lijst van slechts twee recensenten van het dertigtal dat men benaderd had. Het Nederlands leespubliek dacht er klaarblijkelijk helemaal anders over.

Waarom al die prijzen en wat maakt deze roman zo bijzonder? De hoofdzaak is dat Tessa de Loo het gewaagd heeft - iets wat voor sommigen niet mocht - om de zuiver menselijke kant, dit wil zeggen meer de "misère" dan iets anders, van een aantal Duitsers, en één vrouw in het bijzonder, tijdens de oorlogsjaren op zo neutraal mogelijke wijze te beschrijven én te juxtaponeren met het verhaal van de zuster van die Duitse vrouw in Nederland in diezelfde periode. De roman is eigenlijk een raamvertelling die retrospectief aangeboden wordt en met een handeling die zich op verschillende tijdsvlakken en in ideologisch opponerende ruimtes afspeelt. Daardoor worden boeiende sprongen tussen verschillende geografische ruimtes gemaakt én tussen het vertelheden en een persoonlijk beleefd verleden die de leesaandacht stimuleren en de kans op eentonigheid

voorkomen.

3. De tweeling

De Loo's derde roman gaat over twee vrouwen, Anna en Lotte Bamberg, een Duitse tweeling uit Keulen, die in 1922, door de voortijdige dood van de ouders én door het ondoordachte, zelfzuchtige optreden van de familie, op zesjarige leeftijd van elkaar gescheiden worden, zodat de ene zuster, Lotte, die ziekelijk is, in Nederland belandt en de tweede, Anna, op de voorvaderlijke boerderij aan de rand van Lippe en van het Teutoburgerwald in Duitsland. Ieder van hen zal van nu af haar eigen leven leiden in twee totaal verschillende gemeenschappen. Anna heeft het hardste bestaan, doordat zij bij haar oom Heinrich is beland die aan haar de voorkeur had gegeven om bij hem te komen wonen omdat zij de gezondste en sterkste van de twee zusters was en hij haar goed kan gebruiken als goedkope werkkraft.

Lotte is er beter aan toe bij haar Nederlandse familie bestaande uit drie meisjes, een zorgzame moeder en een enigszins neurotische vader met sterk communistische sympathieën en een grote liefde of zelfs obsessie voor klassieke muziek. Hiermee wordt het begin ingeluid van Lotte's vernederlandsing, terwijl Anna de Duitse blijft die zij altijd voorbestemd was te zijn.

Het vertelheden van *De tweeling* ligt op het moment dat Lotte al 74 is en bezig is om een gezondheidskuur tegen artrose in het wereldbekende Belgische stadje Spa te ondergaan, waar Anna bij toeval ook om dezelfde reden naar toe is gegaan. Laatstgenoemde is het dan ook die de vervreemde zuster na vele jaren herkent, waardoor een uitgebreide reconstructie van het verleden mogelijk gemaakt wordt. Om beurten worden beide zusters elkaars luisteraars in deze raamvertelling en wij als lezers natuurlijk ook. Door middel van een lange reeks "flashbacks" die op verschillende plaatsen in de stad verteld worden, begint langzamerhand een beeld van beider leven in Duitsland en Nederland te ontstaan, waarbij de hoofdklemtoon valt op - en dus ook de meeste verteltijd gewijd wordt aan - de wederzijdse ervaringen in de Tweede Wereldoorlog. Dáárom gaat het vooral in deze roman.

Anna kan zich na een aantal jaren loswerken uit de wurggreep van haar oom op de boerderij en slaagt erin om als dienstmeisje aangenomen te worden bij een adellijke familie ergens op een kasteel in Pruisen waar ze een veel gemakkelijker bestaan leidt, ondanks het feit dat de oorlog nu is uitgebroken. Ze maakt ook kennis met een Oostenrijker, Martin Grosalie, die als SS-soldaat in het Duitse leger dient en met wie ze tegen het einde van de oorlog zal trouwen. Veel geluk is haar niet beschoren, want hij wordt kort daarna met een paar manschappen in zijn vrachtwagen door een voltreffer gedood. Zij doorstaat ook talloze bombardementen en wordt vluchteling in eigen land. In de chaotische dagen van het einde van de oorlog probeert ze zich nog als Rode Kruiszuster nuttig te maken om het lijden van anderen te verlichten tot de miserie en de oorlog eindelijk ophouden.

Lotte heeft het oorlogsgebeuren natuurlijk van de kant van de slachtoffers beleefd. Na veertien jaar in Nederland doorgebracht te hebben, is ze helemaal vernederlandst in haar doen en denken, heeft de oude banden praktisch vergeten, maar wordt toch tot in het diepste van haar ziel geraakt wanneer haar zelfzuchtige pleegvader haar op een dag voor "moffin" uitscheldt terwijl zij hem erop betrapt voedselvoorraden voor zichzelf achter te houden waar hij geen recht op had. Helemaal is ze haar herkomst nog niet vergeten, maar voor de Nazi's en hun rassenbeleid heeft ze alleen maar verachting. Des te meer nog omdat haar vriend, David, die Joods is, gearresteerd wordt en spoorloos zal verdwijnen. Zoals vele anderen en ondanks de ontbering die de familie lijdt, helpt zij mee om Joden te verbergen voor de bezetter. Na de oorlog treedt ze ten slotte in het huwelijk met een oude vriend, de vioolbouwer Ernst Goudriaan, met wie ze verder een rimpelloos bestaan zal leiden. Een door Anna georganiseerde ontmoeting van de twee zusters, net na de oorlog, zal slecht aflopen vooral omdat Lotte, verbitterd door het oorlogsgebeuren, niet meer in staat is haar zuster als zuster of bloedverwant te zien, maar als vertegenwoordigster van een volk dat in haar ogen en die van het bevrijde westen, verachtelijk geworden is. Beiden hebben veel ellende doorstaan maar kunnen elkaar niet meer op menselijk vlak vinden. Zo zal het ook blijven wanneer beiden als oude dames door het lot weer in elkaars gezelschap gedwongen worden en de tragische vervreemding zich bestendigt ondanks momenten van toenadering.

4. Doelbewuste provocatie

In een interview met Ad Fransen, gepubliceerd in *HP/De Tijd* (29.10.1993), maakte Tessa de Loo duidelijk dat ze haar roman als een doelbewuste provocatie had ontworpen van een bepaalde mentaliteit en het ingeburgerd vooroordeel van de gemiddelde Nederlander ten opzichte van alles wat Duitser en Duitsland is: "De strijdbijl moet nu eindelijk maar eens worden begraven," zegt ze. Ze erkent dat ze zelf met deze opvattingen over de Duitsers is opgegroeid en dat een bijzondere gebeurtenis in haar leven haar tot andere inzichten heeft gebracht. Dat was de ontmoeting in 1985 in Frankrijk met een bejaarde Duitse dame, een zekere Maria Hesse, die als een doorsnee burger de oorlog in Duitsland had meegemaakt en overleefd. De felle gesprekken met Maria moeten een metamorfose in het eigen denken van de schrijfster veroorzaakt hebben: "Deze vrouw gaf een versie van de oorlog, een visie op de Duitse geschiedenis die totaal indruiste tegen de ideeën die ik van huis uit had meegekregen. [...] Mijn kijk op de Duitsers, mijn visie op de oorlog is door haar 180 graden omgedraaid. Ik ben gaan begrijpen hoe het was om je als gewone hardwerkende vrouw staande te houden in het vooroorlogse en oorlogse Duitsland."

Het is duidelijk dat we hier te maken hebben met een geval waar een toevallig ontmoete persoon een model is geworden voor de schrijver: Maria Hesse is ongetwijfeld gereïncarneerd in het personage Anna Bamberg van *De tweeling*, terwijl de oorlogservaringen van diverse familieleden van Tessa de Loo zich herhalen in het leven van Anna's tweelingzuster, Lotte. Zo wist de schrijfster boeiende personages te scheppen. Hetzelfde geldt voor de

intrigerende handeling van haar roman, waarvoor ze blijkbaar enorm veel onderzoek heeft moeten doen en bergen secundaire literatuur heeft moeten verwerken om de historische achtergrond zo geloofwaardig mogelijk te maken.

De Loo heeft met haar roman echter heftige en ook uiteenlopende emoties opgewekt in Nederland juist omdat er nog zoveel mensen leven die de oorlog zelf hebben meegemaakt en nog steeds als vroeger op dezelfde wijze over de Duitsers denken. Deze groep wordt gesterkt in haar opinie door een vrij groot aantal jongere mensen die geen enkele persoonlijke herinnering aan de oorlog hebben, maar toch gemakkelijk anti-Duitse gevoelens ventileren (Müller 1993). Velen onder hen waren gechoqueerd dat De Loo een andere zienswijze durfde voorstellen dan de traditionele die ál de Duitsers, of ze nu Nazi's waren of niet, Duitse soldaten of gewone burgers, vijftig jaar na de oorlog nog altijd als "moffen" bestempelt. De bekende dichter-criticus Hans Warren, bijvoorbeeld, bestempelde De Loo botweg als een "landverraadster" wat natuurlijk hard aankomt van iemand als hij. Daar tegenover staat dat een deel van het Nederlandse leespubliek liet blijken dat het De Loo's visie juist verhelderend en inzichtgevend vond, een welkome vernieuwing in de stereotypische visie op de Duitser uit de jaren veertig. Wat dit laatste betreft kan dus wel gezegd worden dat *De tweeling* een heilzaam effect bij een deel van het Nederlandse leespubliek gehad heeft, wat op zichzelf al waardevol is.

5. Literaire waarde

Gezien vanuit het typisch modernistische standpunt dat het goede literaire werk altijd verteltechnisch of anderszins vernieuwend moet zijn, beantwoordde *De tweeling* niet bepaald aan de verwachtingen of vereiste criteria. Daar ging het De Loo ook niet in de eerste plaats om. Haar bedoeling was, zoals reeds aangeduid, om op een ander, dat wil zeggen ideologisch gebied vernieuwing te bewerkstelligen: op dat van de Nederlandse perceptie van een deel van de Duitse bevolking dat zelf slachtoffer was geworden van een boosaardig regime, een regime waarvoor De Loo natuurlijk geen enkel excuus aanbiedt.

De tweeling is qua structuur inderdaad een vrij traditionele raamvertelling met alleen deze variatie dat het relaas van de beide zusters niet in de eerste maar in de derde persoon enkelvoud wordt verteld, maar dan wel zó dat meer vertelling aan de Duitse Anna wordt afgestaan dan aan de vernederlandste Lotte, hetgeen begrijpelijk is omdat Anna het meest traumatische bestaan van de twee zusters leidt. Anna is dan ook de dramatische romanfiguur waarmee De Loo de Nederlandse lezer wil overreden om tot andere inzichten te komen. Anna's verhaal is trouwens ook meer geladen en tragischer dan dat van haar zuster.

Het idee om van een tweeling gebruik te maken kan ook geslaagd genoemd worden, vooral waar het gaat om een tweeling waarvan de ene zuster in Duitsland achterblijft en de andere vernederlandst. Hierachter schuilt natuurlijk de deterministische opvatting dat omstandigheden buiten het

beheer van het individu in grote mate de mens conditioneren tot wat hij of zij is en wordt. Zo wordt deze tekst gestalte van De Loo's eigen conflict, verdeeld als ze is tussen twee sympathieën: enerzijds de stem die veroordeelt en anderzijds de poging om te overtuigen van het tegendeel. Op het einde heeft Anna haar Nederlandse zuster niet van haar lijden en gevoel van verworpenheid kunnen overtuigen en haar plotselinge dood maakt dat ook verder onmogelijk. De roman is dus zo gestructureerd dat het uiteindelijke oordeel aan de lezer overgelaten wordt, wat De Loo heel effectief doet.

Karel Osstijn (*Standaard der Letteren* 23.11.1993) zegt terecht dat *De tweeling* "een balans opmaakt voor het door kultuurschokken geteisterde Europa". Daarover spreekt de schrijfster niet in absolute termen en als auteur is ze er ook van overtuigd dat een verhaal dikwijls meer overtuigingskracht heeft dan een geleerd betoog of essay. Vandaar de geslaagde keuze om de historische Maria Hesse te fictionaliseren en haar als het ware te splitsen in een tweeling, waarvan het tweede lid haar tegenpool wordt, de antagonist die haar drijft tot zelfrechtvaardiging en die zelf prototypisch is voor de gemiddelde Nederlander. Voorwaar een verhaalstof met boeiende mogelijkheden.

6. Kibbelen bij de koffie

Soms krijgt men echter het gevoel dat De Loo niet al haar mogelijkheden uitgebuit heeft en geneigd is tot groteskheid. Dat is bijvoorbeeld het geval met de ruimtes waarin de beide vertellers, Anna en Lotte, hun uitgebreid relaas weergeven. De Loo plaatst hen steeds in koffiehuisen en restaurants van het intens burgerlijke stadje Spa waar ze bij het gebruik van vele taartjes, maaltijden en drank de gruwelen van de oorlog en hun lange reeks levensperikelen zitten te vertellen: "Kibbelen bij de koffie", zo luidt de titel van Osstijns recensie. De luxueuze Belgische restaurants kunnen nu niet precies een geloofwaardig kader genoemd worden waar men dit soort depressieve vertelling zou doen. Als De Loo daarmee bepaalde effecten heeft willen bereiken - een soort contrastwerking misschien - dan zijn die niet geslaagd te noemen. De ruimte doet eerder triviaal en zelfs grotesk aan temidden van de opgeroepen ontbering, al kan men daar tegenover stellen dat oorlogvoeren ook veelal grotesk is.

Men zou ook kunnen discussiëren over de vraag of De Loo haar vertelstof, met zijn boeiende problematiek en interessante personages, op de best mogelijke manier heeft aangeboden. Allereerst is het interessant om vast te stellen dat sommige recensenten helemaal niet op deze kwestie ingaan, terwijl anderen, zoals bijvoorbeeld Arjan Peters in *De Volkskrant* (12 nov. 1993) en Jeroen Vullings in *Vrij Nederland* (8 jan. 1994) zich eraan dooiergeren. Vullings is van mening dat De Loo er beter aan had gedaan haar "en-toen-en-toen" verhaal niet in afwisselende vertellingen van Lotte en Anna aan te bieden, maar als twee met elkaar contrasterende afzonderlijk vertelde verhalen, voorzien van een pro- en epiloog. Niet iedereen zal zijn opinie delen. Arjan Peters daarentegen vindt dat er structureel of anderszins niets te redden is aan deze roman en dat hij beter

ongeschreven ware gebleven, vooral omdat het hier gaat om een roman en een gebeurtenis die niet vanuit een "persoonlijke gedrevenheid", zoals hij het noemt, zouden zijn ontstaan en te veel naar de uitgebreide navorsing ruiken die het schrijven van deze roman is voorafgegaan. Ook meent hij dat De Loo's roman naast de werkelijke problematiek tast: "Het wantrouwen van veel oudere Hollanders ten aanzien van de Duitsers is geen vooroordeel dat voortspruit uit onwetendheid, maar een denkbeeld dat gekoesterd wordt omdat het stoelt op oorlogsleed dat een mensenleven blijvend tekent".

Wat Peters beweert is ongetwijfeld waar, maar daarom is De Loo's misschien vereenvoudigde visie op de problematiek nog niet onwaar. Dit doet haar roman niet aan geldingskracht verliezen. Het lijden van de niet strijdende en onpartijdige Duitse burgers tijdens de oorlog, waarover De Loo het voornamelijk heeft, is óók waar geweest, en voor veel Nederlanders die *De tweeling* lazen, scheen dit toch een openbaring te zijn. Vandaar de enorme correspondentie die deze roman gegenereerd schijnt te hebben. In een onderhoud (*Trouw*, 11 nov. 1994) zegt De Loo: "Ik heb nog nooit zoveel post gekregen als naar aanleiding van dit boek. Er wordt veel over gediscussieerd, niet alleen in literaire kringen. Het wordt op scholen gelezen. Ik heb van leraren gehoord dat ze hun leerlingen bijna dwingen het te lezen om de jongere generatie beter te informeren".

7. Sociologisch boeiend geval

We hebben hier met een belangwekkend sociologisch verschijnsel te maken. Aan de ene kant is *De tweeling* een roman die esthetische gebreken vertoont en tegen zekere regels van de moderne vertelkunst zondigt, maar aan de andere kant is het een tekst die door duizenden verslonden wordt, hetgeen blijkt uit de enorme verkoopcijfers van deze roman. De vraag is wat men nu belangrijker moet achten: het argument van zekere literaire critici die veel op- en aanmerkingen hebben over deze tekst, of de zeer positieve receptie van dezelfde tekst door een groot leespubliek dat zich associeert met een vlot verteld verhaal. Het gaat hier om een publiek dat nu bereid is om kennis te maken met en zich in te leven in het lijden van niet-betrokken Duitse burgers uit de Tweede Wereldoorlog, die zelf slachtoffer werden van een vernietigingsproces dat door de eigen natie in deze oorlog ontketend werd. Ik denk dat we een fout zouden maken wanneer we het tweede alternatief miskenden.

Volgens mij biedt *De tweeling* interessante perspectieven voor ZuidAfrika en zijn literatuur, waar men zich in dit land zopas heeft losgemaakt van een regime dat ook door racistisch geweld gekenmerkt werd. Men kan bijvoorbeeld de mogelijkheid voorzien dat er eenmaal een zwarte Zuidafrikaanse auteur op het idee zal komen om een roman te schrijven waarin hij of zij het waagt om een beeld te scheppen van een Afrikaner gemeenschap waarvan de leden geen flauw idee hebben van het lijden en de vernedering die het apartheidsbeleid andere groepen in dit land aandoen en hoe deze individuen ten slotte ook ten onder gaan aan het zelfvernietigende systeem dat door de eigen gemeenschap ontworpen is. De parallel met de situatie in *De tweeling* gaat natuurlijk maar ten dele op. Op dit ogenblik zou

dat onderwerp in Zuid-Afrika nog taboe zijn, zoals dat in Nederland geruime tijd ook het geval was met de thematiek van De Loo, maar het kan er eenmaal wel van komen.

Daarom is het ongetwijfeld belangrijk om ons ook in Zuid-Afrika bezig te houden met een tekst als *De tweeling*, die ondanks bepaalde zwakheden toch ook zijn kwaliteiten heeft. Ongetwijfeld mag deze roman perspectiefverruimend genoemd worden en draagt De Loo's tekst ook bij tot de afbraak van een hardnekkige Nederlandse mythe: die van de slechtheid van alle Duitsers in de Tweede Wereldoorlog, wat sedertdien geleid heeft tot een diep gezeteld vooroordeel tegen alles wat Duits is. Bij heel wat lezers doorbreekt zij dus een specifieke en een door massadenken geconditioneerde verwachtingshorizon.

Verdienstelijk is ook het goed vertelde relaas van Anna's leven. Als zodanig is het beslist boeiender dan dat van Lotte. Het is duidelijk dat het De Loo hoofdzakelijk om de biografie van eerstgenoemde te doen was en niet zozeer om die van Lotte, hoewel die toch functioneel aangewend wordt.

8. Het effect is essentieel

Is het te rechtvaardigen dat we een roman van de hand wijzen omdat hij niet helemaal aan de literair-esthetische normen voldoet, zondigt tegen bepaalde regels van de vertelkunst, maar intussen toch duizenden lezers op een moreel vlak aanspreekt, en daardoor, zoals gezegd, op de vierde plaats van de "Top 10 Fictie" staat? Tessa de Loo's werk schijnt aan een duidelijke behoefte te beantwoorden en ook voor Zuid-Afrika is deze tekst van belang en kan hij velen aan het denken zetten. Dat zijn geen onbelangrijke feiten, die men zomaar van de hand kan wijzen, zelfs al is de publieke smaak en opinie in het algemeen even weinig constant als het oordeel van critici. De Loo heeft haar werk voor het Nederlands leespubliek en niet voor de recensenten geschreven en bij die grote massa schijnt zij weerklank te vinden. Verdere studie van deze roman zal zich daarom hoofdzakelijk met het effect van dit boek moeten bezighouden en hoe dit verklaard en geëvalueerd kan worden.

De hele kwestie roept zekere echo's op van de receptie van André Brinks werk in Zuid-Afrika én elders in de wereld in de jaren tachtig: in eigen land werden hem dikwijls verwijten van louter narratologische aard naar het hoofd geslingerd, terwijl men hem elders in de wereld bijna eenparig bleef prijzen om de ideologische boodschap van zijn werk die toch de essentie ervan was. Brinks geschut was ook tegen de lokale mythevorming gericht. Het ziet ernaar uit dat een soortgelijk afbraakproces ook met de receptie van *De tweeling* in Nederland plaatsvindt.

Interessant dat Dirk Schümer, literair redacteur van de Frankfurter Allgemeine Zeitung, vrij positief tegenover *De tweeling* staat. Hij beseft dat het hier niet om grote hedendaagse literatuur gaat, maar hij noemt *De tweeling* toch "een opmerkelijke historische roman". Schümer beweert verder dat de Nederlandse critici de karakterbeelden van Anna en Lotte

misschien als metaforen voor de Duitse en de Nederlandse cultuur interpreteren en dat zij daarvan niet gediend zijn en er zich zelfs door geprovoceerd voelen. Het feit dat andere lezers zich wel sterk aangesproken voelen, verklaart hij met "het argument dat er intussen een generatie van lezers is ontstaan die bereid is na te denken over de vooroordelen over de collectieve schuld van de Duitsers aan het nationaal-socialisme" (NRC 19 sept. 1994).

Ongetwijfeld zal *De tweeling* nog heel wat stof doen opwaaien in Nederland. In Zuid-Afrika met zijn tragisch verleden, kan deze tekst onderwerp van zinvolle, opbouwende gesprekken worden.

Universiteit van Natal, Pietermaritzburg
E-pos: jonckheere@afrik.unp.ac.za

Bibliografie

Anbeek, T. e.a. (reds). 1995. *De vijftigste mei*. Amsterdam: Stichting CPNB.

De Loo, Tessa. 1993. *De tweeling*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Fransen, Ad. *De Tijd*, 29 okt. 1993

Kunkeler, Jet. *Trouw*, 11 nov. 1994

Mekka. *Jaarboek voor lezers 1995*. Amsterdam/Antwerpen: Nijgh & Van Ditmar / Dedalus

Mulder, Reinjan. *NRC Handelsblad*, 19 sept. 1994

Müller, B. 1993. *Sporen naar Duitsland. Het Duitslandbeeld in Nederlandse vormen: 1945-1990*. Aachen: Alens Verlag.

Ostijn, Karel. *De Standaard der Letteren*, 20 nov. 1993

Peters, Arjan. *De Volkskrant*, 12 nov. 1993

Schümer, Dirk. *NRC Handelsblad*, 19 sept. 1994

Vullings, Jeroen. *Vrij Nederland*, 8 jan. 1994

Wilcke, Mieke. *Nederlands Dagblad*, 18 dec. 1993

Wolde, Matthé ten. 1995. De doem van het succes. *Diepzee*, 13, 1, sept., p. 19-22

Elektroniese weergawes van T.N&A	Kontaknommers	Algemeen	Riglyne vir outeurs	Bo
-------------------------------------	---------------	----------	------------------------	----

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 3de Jaargang, Nommer 1. Junie 1996

[W. van Gorp](#) | [René Wezel](#) | [Pieta van Beek](#) | [H.P. van Coller](#) | [Eep Francken](#) |
[W.F. Jonckheere](#) | **Klaas Schreuder**

Normatief gedrag in moedertaal en vreemdetaal

- *Klaas Schreuder* -

Abstract

National Institute for Educational Measurement in Arnhem produces annual examination assignments and other educational tests for the Dutch schoolsystem. A major part of these tests is concerned with language abilities. For one part these are tests for Dutch as a mother tongue and Dutch as a second language, and for another, tests for English, French, German etc. as foreign languages. The production of these tests makes it possible for Cito to have a certain influence on the linguistic norms in the mother tongue and various foreign languages. This normative influence of Cito is analysed in this article. The linguistic norms that are operationalised in Cito language tests are demonstrated in examples from published tests. The conclusion is that a normative position is inevitable for examination boards like Cito and that this should be discussed with members of the educational community. A further conclusion is that normative linguistics can be as fertile a basis for linguistic analysis as descriptive linguistics.

1. Inleiding

Vrijwel elke Nederlander die na 1970 geboren is, zal in zijn of haar leven meer dan eens schooltoetsen en eindexamens afleggen die zijn vervaardigd op het Cito, het Instituut voor toetsontwikkeling in Arnhem. Dit instituut produceert jaarlijks toetsen en examens voor alle vakken op alle schooltypen in het basisonderwijs, het voortgezet onderwijs en het beroepsonderwijs in Nederland. Op het instituut, dat is opgericht in 1968, werken momenteel circa 330 mensen. Deze medewerkers zijn gespecialiseerd in het maken van opgaven voor de verschillende schoolvakken, het samenstellen en afnemen van toetsen en examens en het doen van ontwikkelingswerk en onderzoek dat nodig is om veranderingen in de methoden van toetsing en examinering voor te bereiden. De laatste jaren richt het instituut zich ook op advisering over examensystemen in het buitenland.

Tot de examens en toetsen die het Cito produceert, behoren ook de nationale talenexamens en andere toetsen voor de verschillende taalvaardigheden. Het gaat daarbij om toetsen voor ten minste drie fasen in het schoolsysteem: het Basisonderwijs, voor leerlingen van vier tot twaalf jaar, het Voortgezet onderwijs, voor leerlingen tot achttien jaar, en het Beroepsonderwijs. Voor het universitair onderwijs levert het Cito geen examens.

In grote lijnen betreft het de volgende talentoetsen:

- toetsen Begrijpend lezen voor leerlingen van acht tot elf jaar op de Basisschool in het zogenaamde Leerlingvolgsysteem;
- toetsen Begrijpend Lezen in de Eindtoets Basisonderwijs, voor ca. 110 000 leerlingen;

- taaltoetsen voor lezen, schrijven, spreken en luisteren in het Nederlands als moedertaal in Periodiek Peilingsonderzoek voor negen- en elfjarigen;
- toetsen voor Nederlands als moedertaal (circa 220 000 leerlingen) en voor de vreemde talen Frans, Duits en Engels in Eindtoetsen Basisvorming, voor leerlingen van circa veertien jaar;
- luistertoetsen Nederlands als moedertaal en de vreemde talen Frans, Duits, Engels en Spaans in eindexamens voortgezet onderwijs (enkele duizenden tot 50 000 leerlingen per toets);
- spreektoetsen voor Frans, Duits en Engels in de eindexamens voortgezet onderwijs;
- eindexamens Nederlands als moedertaal in het voortgezet onderwijs: lees- en schrijfvaardigheid, voor in totaal circa 200 000 kandidaten;
- eindexamens Frans, Duits, Engels, Spaans, Russisch, Turks en Arabisch: leesvaardigheid;
- eindexamens Nederlands, Engels en Duits in het Middelbaar beroepsonderwijs;
- Staatsexamens Nederlands als tweede taal (NT2) voor enkele duizenden kandidaten per jaar.

Deze indringende bemoeienis met het taalonderwijs geeft een nationaal instituut als het Cito in principe een grote kans om via taalnormen invloed op de taalontwikkeling van leerlingen uit te oefenen. Leerlingen zullen hun oordelen over taalgedrag allereerst uit de sfeer van de eerste socialisatie halen, dus uit de kring van directe opvoeders, ouders, vriendjes en familieleden. Maar daarnaast is er een veelheid van instituten en instituties die op oordelen over taalgedrag invloed kunnen uitoefenen, zoals de school, de clubs en verenigingen, de media, de kerk, de politieke partijen en vakbonden en ... exameninstanties. Examens en toetsen hebben invloed op het moment dat ze worden afgenomen, maar uiteraard niet alleen dan: de kandidaten houden ook buiten de examensituatie rekening met de geldende eisen, met name bij de voorbereiding. Examens worden soms afgelegd onder flinke psychische druk. Van examens kan daardoor een emotioneel effect uitgaan, dat levenslang een rol blijft spelen. En op het curriculum hebben de examens zoals bekend ook een diepgaand terugslag-effect: volgens sommigen is de inhoud van de examens zelfs de belangrijkste factor in de bepaling van de curriculuminhoud. Dat is niet noodzakelijk een pessimistische visie: de meeste examens en toetsen worden immers in nauwe samenwerking met het onderwijs ontwikkeld. Er is ook een natuurlijke wisselwerking tussen taalgemeenschap, onderwijs en toetsinstituut.

Ik wil hier nagaan of het inderdaad zo is dat een nationaal exameninstituut als het Cito invloed uitoefent op de taalnormen van het Standaardnederlands en indirect ook van de in Nederland geëxamineerde vreemde talen. Ik bespreek de volgende aspecten:

- Wat zijn taalnormen? Hoe functioneren zij? Waarop hebben zij betrekking?
- Welke aspecten van taalnormen spelen een rol in taaltoetsen?
- Welk verschil is er tussen de normatieve positie bij de moedertaal, de vreemde talen en het Nederlands als tweede taal?
- Wat zijn de kansen van een normatieve opstelling tegenover taal: in de taalkunde, de didactiek en de toetsing?
- Welke conclusie moeten wij trekken voor de opstelling van het Cito?

2. Wat zijn taalnormen en hoe functioneren zij?

In de uitvoerige theoretische studie *Norms of language* van R. Bartsch (1987) worden taalnormen behandeld als de intersubjectieve, sociale manifestaties van individuele correctheidsnoties. Primair zijn de individuele correctheidsnoties. Zij komen naar buiten via introspectie en uitspraken daarover van moedertaalsprekers. Zij maken deel uit van het

taalsysteem in de hoofden van moedertaalsprekers, maar worden sociaal zichtbaar gemaakt in de regelmatigheden die zich in het gedrag van deze taalgebruikers voordoen. Deze normen worden in de taalkunde verzameld, geformuleerd en gecodificeerd op basis van conceptuele analyse.

Deze herkomst van normen als intuïtieve correctheidsoordelen van moedertaalsprekers is van belang voor de status van normen: uiteindelijk is de gemeenschap van moedertaalsprekers de hoogste autoriteit.

Een norm bestaat in ieder geval uit twee delen: de norminhoud en de normatieve kracht. De norminhoud is een specifiek taalaspect, bijvoorbeeld de woordvolgorde in een zin, de woordkeus in een bepaalde situatie, de spelling van bepaalde woorden enzovoort. De normatieve kracht bepaalt het morele gewicht van de norm en zorgt ervoor dat een norm sterker werkt dan louter als voorschrift. Een norm wordt daardoor ook zonder controle geëerbiedigd en opgevolgd. Zij is een door de normsumenten geïnternaliseerde regel. Zij kan direct van binnenuit komen, uit het eigen taalsysteem, maar ook van buitenaf zijn opgelegd door een normgevende instantie.

Eventueel kunnen de sancties die staan op het niet nakomen van taalnormen nog als derde bestanddeel worden beschouwd.

Normen kunnen betrekking hebben op de eigen groepstaal - zoals een dialect, een sociolect - en op de standaardtaal. Van nature functioneren zij het best in de eigen groepstaal. Daar is ook de morele kracht ervan het meest vanzelfsprekend. Problematisch worden normen vooral als het gaat om de standaardtaal. Bij de standaardtaal functioneren normen soms niet beter dan als louter van buitenaf opgelegde voorschriften. Dergelijke voorschriften kunnen alleen door een proces van acceptatie tot geïnternaliseerde normen worden.

Bartsch (1987) is zelf zeer positief gestemd ten aanzien van het functioneren van normen in het algemeen en van taalnormen in het bijzonder. Zij neemt van de Duitse auteurs Gloy en Luhmann een normentheorie over die zegt: Normen vereenvoudigen de complexe werkelijkheid, maken deze overzichtelijk, bieden mensen oriëntatiemogelijkheden en nemen de individuen werk uit handen. Deze individuen hoeven niet steeds bepaalde beslissingen te nemen, maar kunnen eenvoudigweg de geldende normen opvolgen. Taalnormen functioneren idealiter als coördinatiernormen: normen waardoor mensen bij elkaar worden gebracht om samen te werken en daardoor tot beter resultaat te komen. In het geval van taalnormen is dat betere resultaat: betere communicatie. Wie niet aan die normen gehoorzaamt, straft zichzelf met onbegrip, correcties door anderen en uitsluiting. Bartsch (1987) wijst de marxistische en taalkundige kritiek van de hand dat taalnormen inzake de standaardtaal partijdige normen zijn, die een bepaalde elite ontoelaatbaar bevoordelen: de groep mensen die de standaardtaal van huis uit beheersen. Die mensen hebben weliswaar voordeel van hun betere startpositie in de beheersing van de standaardtaal, maar dat is geen reden die standaardtaal af te schaffen, te vervangen door een andere of de normen te verzwakken. Als *lingua franca* is die standaardtaal nodig. Wel moet de status ervan misschien omlaag. Zij zou ook gezien kunnen worden als niet meer dan een bepaald register of een bepaalde stijl die voor bepaalde, beperkte gelegenheden passend is. Bij andere gelegenheden zijn andere, substandaard registers uit dia- of sociolect even waardevol. Mensen die de standaardtaal niet of nauwelijks beheersen, schieten dan niet in de morele zin tekort die hoort bij een strikt normatieve opstelling tegenover de standaardtaal, maar beheersen alleen een bepaald register niet. Dat is in moreel opzicht veel neutraler.

Naar mijn indruk is die status van de standaardtaal in landen als Duitsland, Engeland en Frankrijk en verder ook in Italië, hoger dan in Nederland (Bartsch 1987, Gloy 1975, Al 1977, Lo Cascio 1978). Dat heeft allerlei oorzaken (historische, geografische) die er hier verder niet toe doen. Wel kan het zijn dat die landen, voorzover zij het vreemdetalenonderwijs in Nederland geestelijk voeden via organisaties als de Alliance française, het Goethe Instituut of The British Council, van invloed zijn op de normatieve opstelling van vreemdetalendocenten en

examenmakers in Nederland. (Uit Carstens (1994) blijkt, dat ook het Standaardafrikaans een relatief hoge status heeft. Bij de behandelde vakliteratuur in dat boek speelt overigens ook de analyse van Bartsch een belangrijke rol.)

Voor ons is van belang wat hier zichtbaar wordt: bij de standaardtaal zijn normen vaak minder vanzelfsprekend dan bij groepstalen. In veel Europese landen is de ontwikkeling zo geweest, dat op historische gronden de taal van een beperkte groep (denk voor het Nederlands onder andere aan de groep gereformeerde Amsterdamse kooplieden uit de zeventiende eeuw) tot standaardtaal is verklaard. De verdedigers van die ontwikkeling claimen de validiteit van deze beperkte groepstaalnormen voor de hele taalgemeenschap, bijvoorbeeld voor de hele Nederlandse natie. Natuurlijke verspreiders van deze claims zijn onder andere de scholen en, volgens Bartsch, de exameninstanties ("examination boards").

3. Op welke taalaspecten kunnen taaltoetsen een normatieve invloed uitoefenen?

Voor ons onderwerp van belang zijn de volgende aspecten:

1. het verschil tussen normen voor spreektaal en schrijftaal;
2. het verschil tussen normen voor enerzijds moedertaal, anderzijds vreemde talen;
3. het verschil tussen normen voor produktieve en receptieve taalvaardigheden;
4. het verschil tussen normen voor uitingen en voor teksten.

Ik demonstreer die aspecten aan enkele Cito-talentoetsen voor Nederlands als moedertaal en voor Duits als vreemde taal.

Ad a. Zowel bij de examinering van spreekvaardigheid als van schrijfvaardigheid bestaat onder docenten Nederlands in het voortgezet onderwijs een sterke afkeer van bemoeienis door centrale instanties als het ministerie, de onderwijsinspectie en het Cito. Bij spreekvaardigheid ontbreekt elke vorm van centrale examinering: de examinering is geheel een zaak van de docenten en is beperkt tot het Schoolonderzoek, dat is het gedeelte van de eindexamens dat door de scholen zelf verzorgd moet worden. Er zijn wel centrale exameneisen voor spreekvaardigheid, maar er worden geen centrale opgaven en beoordelingsvoorschriften gegeven. Er is één uitzondering: spreekvaardigheidsopgaven voor de totale populatie van circa 230 000 leerlingen worden wel verstrekt bij de afsluiting van de Basisvorming, dat is het eerste deel van het voortgezet onderwijs, voor leerlingen van twaalf tot circa vijftien jaar. In deze Afsluitingstoetsen Basisvorming komen opgaven voor die betrekking hebben op het deelnemen aan groepsdiscussies tussen leerlingen. De leerlingen worden beoordeeld door de eigen docent op basis van centraal verstrekte beoordelingsvoorschriften. Deze voorschriften hebben betrekking op de vorm en de inhoud van de discussiebijdragen. De beoordelingscriteria voor de vorm zijn:

De kandidaat:

- laat anderen uitspreken;
- is voor iedereen te volgen;
- is betrokken bij de discussie.

Ofwel: er wordt beoordeeld of deelnemers elkaar niet in de rede vallen, of zij verstaanbaar en in een goed tempo praten en of zij met aandacht het verloop van het gesprek volgen. Dat zijn bepaald geen strenge normen. Strenge normen op het niveau van woordkeus en uitspraak in

afzonderlijke uitingen zouden door de docenten waarschijnlijk ook niet geaccepteerd worden.

Dergelijke normen zijn wel te vinden in een andere Cito-uitgave van spreektoetsen voor de eerste leerjaren van het voortgezet onderwijs, voor leerlingen van circa 13 jaar oud. Daarin komen beoordelingscriteria voor als:

De kandidaat:

- hanteert passende woordkeus en zinsbouw;
- stemt in uitspraak en woordkeus overeen met Standaardnederlands.

In het eerste criterium is "passendheid van woordkeus en zinsbouw" als norm een zwakke variant van "correctheid van woordkeus en zinsbouw". Met name het tweede criterium bevat echter een strenge norm. Bij de betreffende toetsen is er echter van afgezien om die strenge norm exact te omschrijven, dus om te preciseren wat uitspraak en woordkeus volgens het Standaardnederlands precies inhouden. Om dat uitputtend te doen, is ook vrijwel een onmogelijke opgave, maar ook elke aanzet daartoe is achterwege gelaten. De beoordeling zelf is met andere woorden toch weer aan de docenten overgelaten.

Bij schrijfvaardigheid is de situatie iets anders, omdat voor schrijfvaardigheid wel centrale opgaven in de eindexamens Nederlands zitten, op alle schooltypen. Die opgaven betreffen ofwel het traditionele opstel ofwel zogenaamde functionele schrijfoopdrachten, bijvoorbeeld voor het opstellen van brieven, advertenties, folders, uitnodigingen, enquêtes enzovoort. De beoordelingsvoorschriften bij deze opgaven zijn echter omstreven. De docentenorganisaties hebben tot nu toe centrale beoordelingsvoorschriften voor het opstel vrijwel weten te blokkeren: zij wensen de beoordeling voor de eigen leden te reserveren, zonder overheidsbemoeienis. Alleen voor de functionele schrijfoopdrachten worden gedetailleerde voorschriften verstrekt, voor de aspecten Inhoud, Opbouw/ techniek, Taalgebruik en Briefconventies. Bij het criterium Taalgebruik bestaat een regeling voor puntenaftrek bij zinsfouten, woordfouten, spellingsfouten en interpunctiefouten. "Passendheid van woordkeus en zinsbouw" is hier dus, zoals te verwachten bij schrijftaalopdrachten, niet voldoende: ook "correctheid" wordt verlangd.

Ad b. Om duidelijk te laten uitkomen hoezeer de examens voor moedertaal en de vreemde talen in Nederland kunnen verschillen in normativiteit, laat ik hier een spreektoets Duits als voorbeeld zien. De normatieve opstelling tegenover taalgebruik is bij de toetsing van de moedertaal duidelijk minder prominent aanwezig dan bij de vreemde talen. Bij veel moedertaal docenten blijft wel iets van de stelling overeind, dat taal niet te normeren is en dat het feitelijke gebruik in laatste instantie de norm is. In ieder geval worden bij Nederlands-als-moedertaal relatief gemakkelijk individuele varianten als gelijkwaardig aan de standaardvariant behandeld.

Bij de vreemde talen is dat anders: daar is een normatieve opstelling door de pedagogische situatie onvermijdelijk. De docent bepaalt voortdurend wat goed en wat fout is. De docent moet om pedagogische redenen vaak roomser dan de paus zijn, strenger dan in het land van de doeltaal gebruikelijk. Bartsch (1987) schrijft daarover, dat de taalgebruikssituatie in klasverband vaak intrinsiek onnatuurlijk is. Een tekst kan bijvoorbeeld inhoudelijk correct zijn, maar pragmatisch, als taalhandeling in de klassituatie volkomen misplaatst. Een dergelijke discrepantie is volgens Bartsch pedagogisch verantwoord.

In de examinering komt de sterk normatieve opstelling van het MVT onderwijs tot uitdrukking in strenge, zwart-wit-achtige correctievoorschriften. Antwoorden zijn goed of fout, tussenwegen zijn er veel minder dan bij moedertaal. De Uitspraaktoets voor Duits die in de Bijlage bij dit artikel is opgenomen, is een goed voorbeeld: een uitspraaktoets, waarin de standaarduitspraak tot op fonemniveau is voorgeschreven. Een dergelijke toets zou bij Nederlands als moedertaal

ondenkbaar zijn.

Bij toetsen voor Schrijfvaardigheid Duits als vreemde taal wordt een lange lijst van foutencategorieën gehanteerd bij de beoordeling van brieven. Die lijst laat zien dat bij de vreemde talen de beoordeling sterk op fouten en dus op correctheid is georiënteerd. Dat heeft te maken met de geringe spreiding van leerlingsscores als alleen de "communicatieve norm" wordt aangelegd, dat wil zeggen het criterium "of de inhoud, de boodschap overkomt". Die norm werkt niet in een toets, dat is op het Cito bij herhaling geconstateerd in onderzoek. Franse, Duitse en Engelse moedertaalsprekers bleken bijvoorbeeld de boodschap in ook de allerslechtste Franse, Duitse en Engelse brieven van Nederlandse leerlingen wel te begrijpen, ook al zaten ze vol grammaticale fouten. Op die manier is er dus geen onderscheid te maken tussen goede, minder goede en slechte leerlingen. Bij doorvoering van deze zogenaamde communicatieve norm is de gemiddelde score vaak maximaal en de variantie vrijwel nul. Ook om toetstechnische redenen worden dus strenge, gedetailleerde taalnormen voor het Duits gehanteerd.

Ad c. Het toepassen van taalnormen betreft niet alleen de produktieve vaardigheden spreken en schrijven. Ook bij de interpretatie van uitingen door lezers of luisteraars zijn correctheidsnoties in het geding. Tussen spreker en luisteraar bestaan stilzwijgende of uitgesproken afspraken over de interpretatie, die gekarakteriseerd kunnen worden met de maxims van Grice of het "beginsel van rationele communicatie" (Bartsch 1987). Spreker en luisteraar zijn er beiden tot nader order op uit communicatie tot stand te brengen op rationele, efficiënte wijze. De luisteraar mag daarom aan de spreker bepaalde eisen stellen. Bartsch (1987) schrijft daarover in termen van "accountability of the use of linguistic means", de toerekenbaarheid of betrouwbaarheid van taalkundige middelen. Spreker en luisteraar moeten elkaar in hun bedoelingen kunnen vertrouwen.

Ik neem als voorbeeld een script voor een korte speelfilm die wij hebben opgenomen voor een luistertoets van het Cito. Het betreft een toets Sprekersbedoeling. Leerlingen krijgen daarbij een speelfilm van 20 minuten te zien over een meisje uit de stad met een netelig probleem: zij heeft geen agrarische achtergrond, maar wil toch boer worden. Zij praat daarover met haar vader, een bevriende boer, een vriendin en een docent van een Landbouwschool. De leerlingen moeten van tijd tot tijd de volgende toetsvraag beantwoorden:

Wat bedoelt de spreker hier?

De leerlingen geven hun antwoord door een keuze te maken uit zes mogelijke bedoelingen. Deze zes bedoelingen zijn de volgende.

A	B	C	D	E	F
vragen naar nieuwe informatie	vragen naar verduidelijking	geven van informatie	geven van een samenvatting	uiten van een vooronderstelling	uiten van een mening, een waardeoordeel

Deze zes bedoelingen worden in de film op een gewone, gemiddelde manier gerealiseerd, maar wel zo dat deskundigen (docenten Nederlands) het erover eens zijn welke bedoelingen op de gemarkeerde plaatsen de facto gerealiseerd zijn.

Deze "gemiddelde vorm" van deze bedoelingen is een soort standaard die al jarenlang op dezelfde wijze in dit toetsonderdeel wordt gebruikt. Leerlingen kunnen door het onderwijs dat op het afleggen van de toets voorbereidt ertoe gebracht worden ook buiten de toetssituatie van sprekers te gaan verlangen, dat zij vragen naar nieuwe informatie, vragen naar verduidelijking,

samenvattingen, vooronderstellingen en waardeoordelen realiseren zoals dat in deze toetsen gebeurt. Deze gemiddelde, typische realisering is deels een kwestie van woordkeus en formulering, deels van intonatie. Zo moet de stem bij een vooronderstelling aan het eind licht stijgen. Bijvoorbeeld:

U vindt dus dat het heel normaal is voor iemand van mijn leeftijd, om er zo'n vreemde gewoonte op na te houden?

In dit geval is er in het voorafgaande al over die gewoonten gesproken, maar de vraag of deze ene gewoonte normaal genoemd kan worden, is nog niet aan de orde geweest. Was dat wel gebeurd, dan zou hier sprake zijn van een samenvatting en niet meer van een vooronderstelling. De intonatie is eerst die van de mededeling en pas aan het eind, vanaf "vreemde", gaat de intonatie over in die van de vraag. De spreker verwacht een instemmend antwoord. Omdat in de gesproken teksten voor deze toetsen vooronderstellingen altijd op deze wijze worden ingesproken, kunnen leerlingen een vast verband gaan aannemen tussen deze taalvorm en het concept "vooronderstelling".

In de terminologie van Bartsch (1987) is hier sprake van pragmatische correctheid, van correctheid dus op het niveau van de uiting als taalhandeling. De zes bedoelingen kunnen opgevat worden als zes taalhandelingen waarvoor bepaalde correctheidseisen bestaan, die sprekers en luisteraars kennen en waarop luisteraars aanspraak mogen maken.

Ad d. Bij toetsen voor leesvaardigheid zijn vaak normen in het geding inzake de interpretatie van teksten, niet van uitingen (of zinnen). Daarmee is iets bijzonders aan de hand: teksten zijn geen grammaticale categorie en vallen dus feitelijk buiten het bestek van de normentheorie. De correctheidsnoties die volgens Bartsch (1987) de basis zijn van sociale, intersubjectieve taalnormen, hebben betrekking op afzonderlijke uitingenvan-zinnen. Deze noties betreffen fonetische, fonologische, morfologische, syntactische, semantische en pragmatische aspecten van de afzonderlijke uiting: daarvoor bestaan volmaaktheidsbeelden, waaraan feitelijke uitingen in wisselende mate voldoen. Het niveau boven de uiting is de tekst; daarvoor bestaan dergelijke volmaaktheidsnoties niet. Er is geen volmaakte tekst waaraan feitelijke teksten afgemeten kunnen worden. *Native speakers* beschikken ook niet over een interne tekstgrammatica.

Toch zijn er natuurlijk kwaliteitseisen aan teksten te stellen inzake cohesie, coherentie, argumentatie en structuur. Die eisen zijn leerbaar en worden ook feitelijk onderwezen en in taaltoetsen geëxamineerd. Op het Cito is het gebruikelijk in toetsen alleen min of meer perfecte teksten op te nemen en geen vragen te stellen over mogelijke tekstfouten. Die perfectie betreft uiteraard het taalgebruik, maar daarnaast vooral ook perfectie in opbouw, om twee redenen.

1. Om pedagogische redenen: het onderwijs en de toetsing moeten leerlingen met voorbeelden van perfecte tekstopbouw confronteren.
2. Om toetstechnische redenen: teksten met een niet-perfekte structuur leiden altijd tot problemen bij de vraagstelling en de opstelling van een sluitend antwoordmodel.

Deze eis van perfectie in de teksten heeft een ernstig nadeel: er gaat een sterk uniformerende invloed van uit. De teksten worden niet voor examendoeleinden geschreven, ze worden gezocht in recente kranten en tijdschriften. Zo nodig worden ze bewerkt. Die bewerking, die moet leiden tot teksten waarbij sluitende toetsvragen en sluitende correctievoorschriften mogelijk zijn, kan een soort proza tot resultaat hebben dat bekend staat als "aanwijsstokkenproza" (de term is van A. Braet), proza waarin de tekststructuur expliciet en met weinig variatie is aangegeven: Pas op lezer, nu komt argument 1, argument 2, de conclusie, en hier grijp ik terug op alinea 7.

Als voorbeelden van mogelijke normatieve invloed geef ik hier vraag 3, 4 en 5 uit een examen leesvaardigheid van 1995.

Het tekstgedeelte van de alinea's 3 tot en met 7 bestaat uit drie delen: alinea 3, de alinea's 4-5 en de alinea's 6-7. Elk deel heeft zijn eigen functie binnen dat geheel. Benoem die functie door voor elk deel een keuze te maken uit de onderstaande functiewoorden: aanbeveling, aanleiding, argument(en), beoordeling, conclusie, definitie, doelstelling, ontkenning, tegenwerping, toepassing, voorbeeld(en), voorwaarde(n).

3. Wat is de functie van alinea 3?
4. Wat is de functie van de alinea's 4-5?
5. Wat is de functie van de alinea's 6-7?

De daarin gehanteerde functiewoorden waarmee alinea's moeten worden samengevat, kunnen door onderwijs en herhaalde toepassing in toetsen een normatieve status in het Nederlands krijgen. Leerlingen zullen in te lezen teksten dergelijke alinea's verwachten aan te treffen. Verder zullen zij ook bij het zelf schrijven van teksten de tekstnormen die in dit soort opgaven zijn geïmpliceerd, gaan opvolgen.

Dat laatste geldt ook voor de samenvattingstoets die in het eindexamen van één bepaald schooltype, namelijk het Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs (VWO), wordt afgenomen. Dat is een toets waarin van de leerlingen verlangd wordt een academische tekst van circa 2500 woorden samen te vatten in maximaal 500 woorden. In het beoordelingsvoorschrift bij dit examen wordt de docenten onder andere een zogenaamd tekststructuurschema aangeboden: een beknopte weergave van de tekstinhoud en de tekststructuur. Daarin worden de expliciete tekstverbanden met name genoemd, bijvoorbeeld: tegenstelling, gevolg, conclusie. De impliciete tekstverbanden worden niet vermeld, maar moeten door de leerling wel worden opgespoord en in de samenvatting weergegeven. De tekst wordt daartoe zodanig bewerkt, dat over die bepaling van impliciete tekstrelaties geen al te groot verschil van mening tussen docenten kan ontstaan. Dat levert een bepaald soort standaardtekst op, waarvan een uniformerende, normatieve invloed kan uitgaan op de leerlingen, zowel receptief als productief. In receptief opzicht zullen leerlingen in te lezen teksten alineaverbanden verwachten die overeenkomen met de eisen waaraan dergelijke relaties in examenteksten moeten voldoen. En in productief opzicht zullen zijzelf in te schrijven teksten misschien verbanden tussen alinea's gaan produceren volgens het bekende examenrecept.

4. De kansen van een normatieve benadering

Normatieve taalkunde staat over het algemeen laag aangeschreven. Om een voorbeeld aan te halen uit de literatuur: In een bespreking van het boek *Taaltrouw* van professor Zaalberg schrijft G.E. Booy: "Hij (Zaalberg) bedrijft geen descriptieve, maar normatieve taalkunde. Zijn taalpolitieke uitspraken over het Nederlands zijn dan ook geen wetenschappelijke uitspraken: ze zijn niet voor weerlegging vatbaar en men kan er alleen kennis van nemen" (geciteerd in Vervoorn, 1976). Soortgelijke opmerkingen zijn te lezen in de besprekingen van de ANS, de *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, waarvan er sinds de verschijning in 1984 enkele tientallen zijn gepubliceerd.

Diezelfde ANS maakt echter duidelijk, dat er wel behoefte is aan taalkundig gefundeerde uitspraken over taalnormen. Ondanks alle kritiek die op deze gematigd-normatieve grammatica is uitgebracht, blijkt er veel gebruik van gemaakt te worden. Ik spreek uit eigen ervaring: op het

Cito is de ANS een veel geraadpleegde bron. De behoefte aan normen blijkt ook uit de populariteit van tijdschriften als *Onze Taal* en van boeken over correct Nederlands. Een analyse als die van R. Bartsch maakt duidelijk, dat er voldoende theoretische mogelijkheden zijn voor dergelijke taalkundige bemoeienis met taalnormen.

Voor het Cito is een normatieve opstelling theoretisch en praktisch onvermijdelijk.

Mijns inziens laten de voorbeelden uit dit artikel zien, dat er in allerlei opzichten van Cito-talentoetsen een normatieve werking kan uitgaan. Over de aard en de omvang van die normatieve werking kan verschillend worden gedacht. Maar ieder die zich met nationale examinering bezighoudt, zal zich realiseren, dat ook een zwakke taalnorm in een examen nationale invloed kan hebben. Een examenorganisatie wil daarom die invloed verantwoorden en erover discussiëren met belanghebbenden.

Instituut voor toetsontwikkeling Cito, Bedrijfsgroep Talen, Arnhem

Bibliografie

Al, B.P.F. 1977. *Normatieve taalkunde* (oratie). Muiderberg: Coutinho.

Bartsch, R. 1987. *Norms of language, theoretical and practical aspects*. London and New York: Longman.

Carstens, W.A.M. 1994. *Norme vir Afrikaans: enkele riglyne by die gebruik van Afrikaans*. Pretoria: J.L. van Schaik Uitgewers.

Gloy, K. 1975. *Sprachnormen I. Linguistische und soziologische Analysen*. Stuttgart.

Lo Cascio, V. 1978. *De ideale spreker, de relatie tussen competentie en ideologie*. Lisse.

Melse, L. 1990. *Schrijftoetsen voor de moderne vreemde talen*. Apeldoorn.

Schreuder, K. 1984. Normen voor goed luisteren, *Levende Talen*: 361-64.

Vervoorn, A.J. 1976. De grammaticale norm bij het Nederlands als tweede taal. In: *Handelingen van het 34ste Nederlands Filologencongres*: 237-55.

Bijlage

In diesem Teil liest der Kandidat einen kurzen Text vor. Laute, Lautkombinationen und Wörter, deren Aussprache zu beurteilen ist, sind in untenstehender Textwiedergabe unterstrichen. Beurteilen Sie jede markierte Stelle einzeln, indem Sie in der rechten Spalte eine 1 bei korrekter und eine 0 bei fehlerhafter Aussprache notieren. Die richtige Aussprache ist im IPA angegeben. In der "falsch"-Spalte finden Sie Beispiele häufig auftretender Fehler.

EIN TYPISCHER DEUTSCHER

Ein typischer Deutscher
verläßt die Filiale
des US-Konzerns,
in dem er eine Führungsposition

besetzt, *steuert* sein
 französisches *Auto*
 nach Hause, zieht seinen
 Anzug aus (*Schweizer* Fabrikat),
 schlüpf^t in bequeme
 Pantoffeln (importiert aus *Tibet*),
 trinkt ein Gläschen
 russischen *Wodka*,
 setzt sich behaglich
 in einen Sessel aus *Italien*,
 rauch^t eine *Brasil* oder
 stopft sich die Pfeife mit
 holländischem *Tabak*,
 schaltet sein *TV-Gerät*
 aus *Japan* ein, sieht wie
 eine schwedische *Gruppe*
 ein *spanisches* Volkslied
 trällert - und schreibt
 erbst an den Programmdirektor,
 warum, verdammt noch mal, im deutschen
 Fernsehen so wenig deutsche Künstler auftreten!

Item	richtig	falsch	1/0
1 typischer			
2 <i>US-Konzerns</i>			
3 - <i>position</i>			
4 <i>steuert</i>			
5 <i>Auto</i>			
6 <i>zieht</i>			
7 <i>Schweitzer</i>			
8 schlüpf ^t			
9 <i>Tibet</i>			
10 Gläschen			
11 <i>Wodka</i>			
12 <i>setzt</i>			
13 <i>Italien</i>			
14 <i>raucht</i>			
15 <i>stopft</i>			
16 <i>holländischem</i> –			
17 <i>TV-Gerät</i>			
18 <i>Japan</i>			
19 <i>Gruppe</i>			
20 <i>spanisches</i>			
<i>Gesamtpunktzahl = ...</i>			
<i>(Höchstpunktzahl = 20)</i>			

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 3de Jaargang, Nommer 1. Junie 1996